Тувинская республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Республиканың нинтилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 197 (14919) 1992 чылдың октябрь 10, суббота

Солунга ат салган шагы 60. 40. Чагыдар өртээ 10 көп. Садар өртээ 1 рубль.

КЫШ КЕЛГЕН: белеткел кандыгыл?

Бистин районнуң девискээрилде ап-меннит, кат, тооруктуг Кызыл-Тайга, Бора-Тайга, Хөр-Тайгаларның кырында хар сентябрь айның ортан үезинде-ле чаапкан.

Эртен, кежээ соок дыңзып, хүн келген тудум-на хүн дурту кыскалап, эрте карангылай бээр апарган. Нинтинин малын кыштан хүр-менди ажырар дээш белеткел ажылдары кандыг болганын районнуң колхоз, совхозтар удуртукчуларынга сагындырып, хынай бергени ол.

Кыштаглаашкынга белеткел кандыг болганын чугаалажыры-биле сентябрь 25-те район төвүнге, район чагыргазының коллегиязы-биле көдээ ажыл-агый эргелелиниң каттышкан хуралынга «Алдан-Маадыр», Карл Маркс аттыг совхозтарда кыштаглаашкынга белеткел ажылдарының дугайында айтырыгны чугаалашкан.

Үстүнде ийи ажыл-агыйларның директорларының (Ю. М. Бызытпаа, Д. С. Тюлюш) кылган медеглелдериден алырга, байдал кончуг дүвүренчиг. Эрткен чылын бо ийи совхозка мал чеми белеткеп албааныдан, кыштаг-хораанны багай септеп-селээнинден бо чылдың 8 айларында «Алдан-Маадыр» совхозка 3997 шээр, 99 бода мал өлүп хораан. Малдың чаш төлүн камгалап аар талазы-биле ийи совхоз үүгле район иштинде эвес, харын республика иштинде кудуку көргүзүүлүг болуп турар. Төрүүр 100 баш малга онааштыр «Алдан-Маадыр» — 24, Карл Маркс аттыг совхоз 18 баш анай, хураганны камгалап алган. Ийи совхозтың күрүнеден алган кыска хуусаалыг чээлилери безин бажын ашкан. Чээлилериң хуузу чокка «Алдан-Маадыр» 5 млн. 539 мүн, «Карл Маркс» 5 млн. 845 мүн рубль өрелиг болуп турар. Рынок харылзаазының үезинде мынчаар ажылдап, амыдыраарга болур бе?

Бо хүннерде доктаамал-даа, сезоннуг-даа ажылдарда ажылдап турар ажылчыныларынга төлеп бээр акша чок болганы, мал чеми белеткелинде, күскү дүжүт ажаалдазында ажылдап турар кижилерге шантараазыныг болуп, мал чеминиң белеткели дүжүт ажаалдазы-биле капсырлажып, мынчага чедир шөйүп келген. Ам октябрь ай үнүп келген, каш хонгаш улуг хар-даа чаар, чыккылама соок-даа келир. Районнуң ажыл-агыйларында хамык ажыл капсырлашкан — кыштаглар септээри, сиген-ширбиши белеткээри, күскү дүжүт ажаалдазы... Ак хар адаанче өөрөшбиче-даа болза, өстүрүп алган дүжүдүвүс кирер деп барды.

Бо чорук кымны дүвүретпес боор. Бо талазы-биле район чагыргазы-биле көдээ ажылагый эргелелиниң каттышкан хуралынга шыңгыы чугаа болган. Үстүнде айттынган четпестер ол ажыл-агыйларга канчап тургустунуп келгенил? Эрткен кыжын мал кажаалары, сут-бараан фермалары кышка белен эвес болган. Бо чылын кыштаглаашкында белеткел ажылдары база-ла кандыг-даа өскерилге чок артып калган. 1992-ви кыштаглаашкын чылында «Алдан-Маадыр» совхозка 29 шээр, 5 бода, 3 чылгы, 1 хаван коданнары кыштаар. Мал чеминиң белеткелинин үезинде, күскү дүжүт ажаалдазынга районнуң көдээ ажыл-агый эргелели (даргазы И. Ш. Монгуш, эргелелдин кол агроному И. Д. Монгуш, кол зоотехниги В. С. Чымба) кандыг-даа дуза чедирбээн деп турарында ужурла бар.

Ынчангаш эргелелдиң даргазы, тускай эртемниглери совхозтарга херек тускай эртемниглерни тыпчып, быжыглап бээр талазы-биле дузаны чедирер болза эки. Бо чылдың хыштаглаашкынга белеткел ажылдарының «Алдан-Маадыр», Карл Маркс аттыг совхозтарда чорбайн турары хыналдаан илерээнин эргелелдин кол зоотехниги В. С. Чымба дыннаткан.

Ийи совхозтуң сут-бараан фермазы кыштаглаашкынга белен эвес. Совхозтарда шээр мал коданнарының кажааларынга чазын чайлаге көшкен оваар шуут хол дегбээн. Кажаалар кыры ойбак-дыдык болганда, иштин хөөлбек сутлар долган, бөлүп алган өдээ шупту өл-ышык. Нинтизи-биле алгаш көөрге, кыштаглаашкынга белеткел ажылдары «Алдан-Маадыр», Карл Маркс аттыг совхозтарда чорбайн турарын, эрткен чылгы кыштаглаашкындан кандыг-даа түннел үндүрбээнин район чагыргазының коллегиязының, эргелелдин техникти чөвүлелиниң санал берген кежигүннери-даа дөмдеглээн.

Байдал үүгле бо ийи совхозта мындыг дүвүренчиг болуп турда, совхозтың директорлары Ю. М. Бызытпаа, Д. С. Тюлюшке кандыг-даа хемчег онааваанындан каттышкан хуралдың дээш чок болганы шуут илден. Моон эргелелдин техникти чөвүлелиниң кежигүннери, районнуң көдээ ажылагый эргелелиниң даргазы И. Ш. Монгуш шыңгыы түнелди үндүрер ужурлуг. Районнуң ажыл-агыйлары кыштаглаашкынга белеткел ажылдарында бар четпестерни дарый чайладыр база. Көдээ ажыл-агый министерствозунуң сентябрь 11-деги доктаалын боттандырар сорулга-биле тускай хемчегларни ажылдап кылгаш, ажылдап эгелээрин хуралдан дааскан.

Каттышкан хуралга үүгле кыштаглаашкынга белеткел ажылының дугайында эвес, колхоз, совхозтарны эде организастаарының талазы-биле база чугаалашкан. Бо ажылдың база районнуң ажыл-агыйларында көнгүс чаныс черде таптан турарын хуралга айткан. Чугаалашкан айтырыглар талазы-биле тускай хемчегларни болгаш доктаалды хүлээп алган.

Район чагыргазының коллегия кежигүннерин болгаш чамдык харысалгалыг килдис эргелекчилерин, көдээ ажыл-агый эргелелиниң тускай эртемниглерни совхозтарга быжыглаан. Кыштаглаашкынны организастыг эрттирер сорулга-биле 11 кижи составтыг комиссияны тургускан.

Даш-оол САРЫГЛАР.
Сүт-Хөл район.

БОЛУУШКУННАР, ФАКТЫЛАР, МЕДЭЭЛЕР

САЛДА КУДУЛАВААН

Таңды районда «Россия» совхозтуң төп сүт-бараан фермазының саанчылары болгаш кадарчылары бо чылын күрүнеге сүт садар планын 81 хуу ажыр күүседи берген.

Фермада нинтизи-биле 523 бода мал бар. Оларның шуптузун кыштаглаашкынче киргеп. Ылангыя саар инектериң сүдүн кудулатпас дээш кадарчылар, саанчылар болдунар-ла хемчегларни ап турар. Мал чеми ылбырадып белеткээр цехти удавас ажыглалга киириптерге, чудан болгаш өске-даа холуксалыг чемнерни инектерге немей бере бээр. Ынчан бир инектенне хүнде 10 литр чедир сүттү саап ап болур. Амгы үеде чарбалаан далганны инектерге берип турарындан оларның сүдү шоолуг кудулаваан.

Сүт саалдазының кудулавайн турарындан ферма ажылдакчыларының ажыл төлевири база эки боор турар. Бир саанчыга ортумаа-биле айда 4 мүн рубль болза, дуржулгалыг саанчыларның ажыл төлевири 6-7 мүн рубль чедип турар.

(Бистиң корр.).

БАЗА БИР ТЫВА ГЕНЕРАЛ

Россия Федерациязының Хамааты камгалал, онза байдалдар болгаш айыыл-халаптарның уржуктарын чайладыр талазы-биле күрүне комитединиң даргазы С. К. Шойгуга генерал-майор атты чоокта чаа тывыскан. Бо болза ол бедик атты алган алды дугаар тыва кижи болуп турар.

Ооң албан-ажылы берге болгаш онза харыысалгалыг. Кайда-ла айыыл-халап, берге болуушкуннар болганыл, ол ында барган, ону чайладырының, кижилерге ачы-дуза чедирериниң дээштиг, дургеи хемчегларын алган турар. Бо чылдың эгезинде Мөнгүн-Тайга районга сарлыктар халдавырлыг аарыгдан аарып, хөйү-биле өлүп турган үезинде практиктиг дуза чедирер-биле тускай экспедицияны Сергей Күжүгетович удуртуп алгаш келгеш, улуг хемчеелдиг ажылды кылганын билир бис.

С. К. Шойгу Кызылга төрүттүнген, № 1 школаны доос Красноярскиниң политехнический институдуга тудугжуның дээди эртемин чедип алган, төрээн хоорайынга тудуг мастерлеп куш-ажылчы намдарын эгелээн. Ханы билиглиг, онашкан херээнге хандыкшылдыг, чогаадыкчы өзу-биле ажылдаар, кижилерге эптиг-эвилек, негелделиг кижи болурга, ону удаваанда удуртур ажылче депшиткен. Кызылга, Саяногорскиге кол инженерлеп, Абаканга трест даргалап, партия хооркомунга секретарьлап, партия Красноярск крайкомунга инспекторлап ажылдап чораан. Ооң соонда Россия Федерациязының Күртүдуунуң даргазының оралакчызынга депшиттирген. Орта ажылдап турда, Россия Федерациязының Хамааты камгалал, онза байдалдар болгаш айыыл-халаптарның уржуктарын чайладыр талазы-биле күрүне комитединиң даргазынга С. К. Шойгуну томуйлаан. Берге болгаш харыысалгалыг албан-хүлээлгезин чедиишкинниг күүседип чоруурy-биле Сергей Күжүгетовичиге генерал-майор бедик атты тывысканы ол.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ХАЖЫДЫЫШКЫННАРНЫ БОЛДУРБАС

МОСКВА. (РосИТА-СЧТА-ның корр. Иван Новиков). Россияның прокуратура органнары чүгле сөөлгү бүдүн чартык чылдың дургузунда крайларның, областарның база эрге-чагыргазының ооң адаанда органнарының болгаш эргелеп-башкарылга черлериниң хоойлуга дүүшпес барык 13 мүн шинтпирлерин илереткен болгаш күш чок болдурар талазы-биле удурланыышкынларны киргеп. Хоойлужудулганың каржы хажыдыкчылары болган мүн ажыг эрге-дужаалдыг кижилерге прокуратуралардың материалдарын өзүгаар сагылга-чурум, административтиг болгаш материалдыг харыысалганы онааган. Ол медээлерни РФ-тиң чиңгине прокурору Валентин Степанковтуң Россияның улус депутаттарынга тараткан бижинде киргеп.

Россияның дөрт девискээринин бирээзинде-ле өнчү, бүдүрүлгелер болгаш тывынгыр ажыл-агыйжы ажыл-чорудулга, а ол ышкаш хуужудулга дугайында хоойлуларның каржы хажыдыышкынары илереттингени чиңгине прокурорның бижинде айткан. Күрүне органнарының коммерцияжыдылгазының күштелин турары онза дүвүрелди болдуруп турарын ында база айткан. Россияның дыка хөй девискээринде олар коммерция тургузугларының кады тургузукчулары болуп илереп турар. Ынчангаш күрүне органнары ол тургузугларга дээре, чамдыкта харын шуут монополдуг байдалдарны тургузуп берип турар. Ындыг фактылар, чижээ, Москва, Санкт-Петербург хоорайларда, Ставрополь крайда, Воронеж, Тюмень, Сахалин областарда болгаш өске-даа чамдык черлерде илереттинген.

Күрүне органнарының болгаш коммерция тургузугларының дөрт каттыжылгазының тавварылгалары база илереттинген. Ындыг янзылыг, прокуратураның хуагаарлаашкынының соонда, 700 ажыг кижи боттарының күрүне эрге-чагыргазының, ажыл-агыйжы органнарының база политиктиг партиялардың системазында эвлеп турганы ийги албан-дужаалдарын каар ужурга таварышкан.

Чиңгине прокурор Валентин Степанковтуң Дээди Советке бодунуң бижинде айтып турары болза, күрүне органнарының эрге-дужаалдыг кижилериниң ол-бо ажыл-агыйжы черлерге өскелерден таарымчалыг байдалдарны тургузар болгаш бараан рыногунуң адаанналыгланы кара өжегээр кызыгаарлаарынче угланган хөделиишкиннери дээш кеземче харыысалгазын доктаадып тургузары эргежок чугула апарган.

Район чагыргазында

БАШТАЙГЫ БАЗЫМНАР

Бии-Хем район чагыргазының чер-чер чагыргазы болгаш кадрлар-биле ажыл килдизи тургустунгандан бээр үр болбаан. Ындыг-даа болза, ажыл-чорудулгазының баштайгы базымнарын кылып эгелээн.

Бир дугаарында, район чагыргазының чыл төнчүзүнге чедир чорудар ажылының планын тургускаш, ону сөйгарып чугаалашкаш, бадылаан. Ай санында бир удаа болуп эртер район чагыргазының коллегиязынга чугаалажыр айтырыгларны ында киргеп. План өзугаар сентябрьда «Культура албан чергериниң кышка белеткелиниң болгаш материалдыг өртек-үнелиг үүлдериниң камгаладының дугайында» культура килдизиниң эргелекчизи В. Х. Көк-кыстың илеткелин дыннаап, чугаалашкан. Айтырыгны үш кижи составтыг комиссия коллегияга белеткээн. Коллегияга кылдынган ажылдарны демдеглээн, чедир кылдынмайн турар үүлдерни айтып, оларны эдип алыр талазы-биле саналдарны, сүмелерни коллегия кежигүннери киргеп. Культура килдизиниң эргелекчиниге В. Х. Көк-кыс чаа томуйлаткан-даа болза, онашкан ажылын экижидер дээш чогуур хемчегларни ап эгелээнин хуралга демдеглээн. Октябрьда коллегия мал кажааларының болгаш малчын коданнарының кышка белеткелиниң дугайында айтырыгны чугаалажыр көөр.

Район чагыргазының аппарат хуралы айда ийи удаа эртер. Орта чугаалажыр айтырыгларны планда база киргеп. Сентябрьда «Чаа өөредилге чылының эгелээнинин дугайында» районнуң өөредилге килдизинин эргелекчизи Е. К. Матвееванын илеткелин дыннаан. Нинтизи-биле районнуң школа коллективтери чаа өөредилге чылын багай эвес белеткелдиг, органиастыг эгелээнин орта айткан. Октябрьда аппарат хуралынга мал оорлары-биле демисел дугайында айтырыгны чугаалажыр. Ооң ангыда аппарат хуралдарынга контрольда турар документилер-биле ажылдың байдалын, килдистериниң, бүдүрүлгелериниң, организацияларының ажыл-чорудулгазының талазы-биле удуртукчуларының информацияларын дыннаар.

Кадрлар, улус ажыл-агыйының бүгү адырларының айтырыгларын чедишкиниг шинтпирлээрде кол рольду ойнаар. Ындыг болганда оларны өөредип, кижизиде-ринче кичээнгейни район чагыргазы салып турар. Ынчангаш кадрлар-биле ажылды планда киргеп. Район төвүнүң болгаш суму чагыргазының даргалары чаа томуйлаткан чүве болганда, олар моон соңгаар канчаар ажылдаарын, эргелери, хүлээлгелери кандыг болуруп өөредиги чугулаан барымдаалаш, семинар-чөвүлел хуралын эрттирген бис. Тыва Республикага түс чер бот-башкарылгазының дугайында Тыва Республиканың Хоойлузунуң төлевилелинден эгелээш, хоорай, суму чагыргаларының базымнарын кылып эгелээн. планнарын тургузарынга, хөрек эмгелелин кылырынга чедир илеткелдерни, информацияларны олар дыннап, боттарының мурнунда салдынган сорулгаларны чогумчалыг шинтпирлээринге чогуур билигни, практиктиг дузаны алганнар. Бо семинар-чөвүлел хуралга район чагыргазының даргазы К. А. Маспык-оол, Тыва Республиканың Чазааның харыысалгалыг ажылдакчызы А. В. Сухов болгаш өскелер-даа киржип, чагырга даргаларынга арга-сүмелерин берген.

Суурларже район чагыргазының үнүшүнүг хүннерин эрттирерин чугулага көрүп турар бис. Ону барымдаалаш, планда киргеп. Ол үнүшкүннерге киржир удуртукчулар, организациялар чүү кылырын ында айткан. Доңчузу-биле бижиирге мындыг. Район чагыргазының даргазы хамаатыларның хүүда айтырыглар талазы-биле хүлээп алышкынын эрттирер, районнуң социал хандырылга килдизи инвалидтериниң, пенсионерлериниң бажыныларынга бээр, культура килдизи концерттер көргүзер, көдээ ажыл-агый эргелелиниң тускай эртемниглери совхозтарга практиктиг дуза чедирер, милиция ажылдакчылары профилактика ажылдары чорудар болгаш өске-даа хемчегларни алыры көрдүнген. Баштайгы үнүшкүн Эрбек, Сесерлиг, Сушь суурларга эртер.

Район чагыргазы, ооң килдистери планда айыткан хемчегларни, бодунуң үндүрген шинтпирлерин болгаш Тыва Республиканың Президентиниң чарлыктарын, Чазактың доктаалдарын күүседиринче угландырган. Чагыргаларның ажыл-чорудулгазын шуудадырынга, экижидеринге ол дузалаар.

Район төвүнүң, суму чагыргазының даргалары чоок-та чаа томуйлаткан-даа болза, ажылының харыысалгалыын билип, ажыл-агый, социал айтырыгларны шинтпирлээринче, хөй-нинтиниң корум-чурумун база хамаатыларның эргелерин камгалаарынче сагыш салып турарлар. Сесерлиг, Өөк суму чагыргаларының даргалары Мангэн-оол Долзат, Юрий Лопсан томуйлаткан хүннеринден эгелээш, кызымак ажылдап турар. Амгы үеде олар дүжүт ажаалдазын, мал чеминиң белеткелин кыска хуусаада доозарынче угланган организакчы ажылды күштелдиргеп. Өске-даа суму чагыргазының даргалары даандырган ажыл-хөрөктиң харыысалгалыын билип турар.

Район чагыргазының болгаш чер-чер чагыргаларының ажыл-чорудулгазын идепкейжидер дээш болдунар-ла хемчегларни моон соңгаар алыр бис.

Ольга ДАМЧАЙ.
Бии-Хем район чагыргазының килдис эргелекчизи.

КОНСТИТУЦИЯ СУДУНДА: И. ПОЛОЗКОВТУҢ ХЕРЕЧИЛЭЭНИ

МОСКВА, октябрь 7. (РосИТА-СЧТА-ның корр). РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының мурнундагы бирги секретары Иван Полозков РСФСР-ниң КП-зин дүжүрер дугайында Чарлыкты Конституцияга дүүшпес деп санап турар. Россия Федерациязының Конституция судунга херечи бооп чүве чугаалаашы, ол РСФСР-нин КП-зиңге удур бурууддадыышкынарны, оон иштинде партияның хүрүне тургузуглары-биле катчы бергениниң дугайында үүлдерни буруу шапкан.

«РСФСР-ниң КП-зи Россияның коммунистериниң күзел-сорулуу-биле массалыг хөй-нинти-политиктиг организация кылдыр тургустунган. Ол оон мурнунда СЭКП-нин практиктап келгени бодал чок бүгү үүлдериниңден хостуг турган» деп, ол айткан.

Россияның Президентизинин биллингир Чарлыктарынга үнер үезинде СЭКП-ле РСФСР-нин КП-зи шуут ийи ангы байдалга турган деп, херечи айыткан. СЭКП башкарыкчы эрге-чагырганда партия бооп турда. Россияның Компартиязы бодунуң тургустунган баштайгы хүнеринден эгелеп Россияның чазаанга удурланыышкак күш бооп өлеэээн. «Ол-бо чүктеш шүгүмүүлеп тыртпарлаарының болгаш демократияның быжыг диктатуразының үезинде бис боттарывыстың массалыг информация чепсектеривис безин чок ажылдап турган бис» — деп, Иван Полозков чугаалаан. Конституцияның алдыгы үүлүн үштүр кааптан, республиканың удуртукчузу, компартия даргазы өне берген турган.

Иван Полозковтуң чугаалааны-биле, РСФСР-ниң КП-зин бодунуң ажылын, «Россияның коммунистери» фракциязы тургускаш, парламент партиязы кылдыр эгелээн. Ол партия бодунуң адырлар килдистерин шуут тургуспаан.

РСФСР-ниң КП-зинин мурнундагы удуртукчузунуң чугаазының соонда хөй-хөй айтырыглар салдынган, ылаңыя РФ-тин Президентизинин эрге-ажыктарын камгалап турарларның айтырыглары эмгежок болган. Олар колдуунда-ла ЭКП-ниң составынга РСФСР-нин КП-зинин статузунуң, оон эрге-чагырганда удурланыышкак бооп турарын бадыткаарының дугайында бооп турган. Бодунуң харыыларынга Иван Полозков оон удуртуп турганы партия хамаарышпас хөй-нинти-политиктиг организация турган деп демдеглээн. «Бистикым-даа каактап, хайгаарадайн, биске негелделарни кыы-даа салбайн турганы» — деп, ол айыткан.

СЭКП-ниң удуртулгаанынга РСФСР-ниң КП-зинин удурланыышкак туруштуун тайылбырлап тура, Иван Полозков мынча дээн: «СЭКП ТК-ның Политбюрозу биле бистин аравыста карышкактар турган. Чорудуп турган политиканга оон иштинде эде тургустунуушкунга хамаарыштыр бистин боттарывыстың шүгүмүвүс, боттарывыстың көрүүвүс турган». Партияны иштики амыдыралын демократыдарының улуг программазы биске турган. Чижээ, обкомнарга болгаш крайкомнарга делгем бот-тускайлан чорукту бээри көрдүнген турду. «Ынчалзажок бис боттарывыстың планнарывысты амыдыралга боттандырып четтирген бис» — деп, Иван Полозков айыткан.

ХУУЖУДУЛГАНЫҢ ИНВЕСТИЦИЯ ФОНДУЗУ

Россияның девискээринге чурттарга шөлүн, бүдүрүлгелерни болгаш өске-даа черлерни хуужудары-биле холбаштыр айтырыгларны номчукчулар редакцияга салып турар. Ынчангаш «Шынның» чамдык номчукчуларының айтырыгларынга харылап бээри-биле Тыва Республиканың Эт-хөренги фондузунуң даргазы М. А. Даргат редакцияга келгеш, бистиң корреспондентивис-биле чугаалашкан.

— Маадыр-оол Айыжыевич, бир-ле дугаар чонну соңчургадып турар билдинмес айтырыг — инвестиция (акша салыышкын) фондузу деп үүл дээрзин тайылбырлап көрүнер аа.

— Бо айтырыгга хамаарыштыр бир дугаарында мону чугаалап каары чугула деп бодай-дыр мен. Үүгле дизе, бистин республикага октябрь 12-ден эгелеп ваучерни (хуужудулга чектерин) ажаалга банкылары чуруттакчы чонга үлеп эгелээр. Ынчангаш кижи бүрүзүн дүвүредип турар бир айтырыг — ваучерни канчаар шын ажыглаары болуп турар.

Бисте ол фондулар дугайында бар төлевилел-биле кысказы-биле таныштырып каарбей. Ол документини Россияның Федералдыг эт-хөренги фондузу чаныс талалап кылган. Херек кырында ол фондулар дугайында дурумнеерни Россияның Президентизи Чарлык-биле бадылаан, а дурумну Россияның Эт-хөренги комитеди, Федералдыг эт-хөренги фондузу, Сан министерствозу, Экономика министерствозу, банкылар, биржалар дээш, өске-даа ведомстволар ажылдап кылыр ужурлуг. Ынчалза-даа оларның аразында чаныс ай дугуржулга нок болуп турарындан бо документ кончуг ооалаан турар.

Ынчаарга ваучерни Россияның бүгү девискээринге күрүне өнчүзүн хуужудуп алырынга кириштирип болур, ол ышкаш акционер нинтилелдериниң акцияларын база садып алырынга ажыглап болур.

Бир-тээ, айтырыг инвестиция фондузунуң дугайында салдынган төлээде, аная мындыг тайылбырны берип көрейн. Теория өзүгаар алыр болза, тускайлаттынган инвестиция фондузу ваучер аараа капиталды шын шыгжадып, мөөннеп алырынга идегелдиг албан чери болур ужурлуг. Хуужудулганың тускайлаттынган инвестиция фондузу дээргге, үүгле хуужудулга чектери-биле ажылдаар организация болур. Чогум төлевилелде болза, Россияның чазаа ол фондуларны тургузарын болгаш оон ажыл-чорудулганың хүүда ажыл-хөрөктиг кижилер чорутсун деп айыткан. А ол дээрге, ол фондуга силеннин салган негиннерни онча-менди турарын күүрүне магадылавас дээш ол болуп турар-дыр. Ук фондуларны ажыл-чорудулгазын тус-тус черлерни чагыргаларын Россия чазаанын оларга хамаарышкан тускай шинтпирлеринге даянып алгаш боттандырар ужурлуг.

Кара сес-биле чугаалаарга, ажаан баткан көшке дег хөй санныг хуужудулга чектерин ноодан хүлүп алгаш, оларны фондулар боттарының акцияларын ажыглаарынга орнаар апарган болганда, үүгле бистиң республикага безин оранчок хөй санныг фондулар херек-тир.

— Ынчаарга, бисте бар төлевилелди алырга, фонд тургузуп алыр дээр болза, аная эге капитал база херек апаары чугула болгай...

— Ону база өөренип көргеп бис. Фондуну тургузар деп шинтпирлээннерге, оон эге капиталы 500 мүн рубльден хөй болур ужурлуг деп айыткан. Бир дугаарында, фонд тургузуп алыр деп шинтпирлээн кижилер Тыва Республиканың Эт-хөренги башкарар күрүне комитединден бодунуң чорудар ажыл-хөрөөнин дугайында лицензияны чөпшээрдип алыр. Үүгле оон соонда ол фондуга бодунуң акцияларын үндүрер эргени комитет бээр.

— Ук фондуга кандыг кижилер ажылдап болурул?

— Чурум өзүгаар фондулар лицензиялыг турар деп чугаалаан болгай мен, а оон ажылдакчылары кылып турар ажылының азыы-биле аттестациялы ыраап-да эрткен турар ужурлуг. Колдуу-ла быжыг билиглиг бухгалтер, экономист эртемниг кижилер анаа ажылдаар апаар. Үүге дизе хөй чылдарда сан-хөө органнарынга ажылдап чораан кижилер кайы черниң акцияларын садып алза ажыктыгыл дээрзин эндевес болгай. Дуржулгалыг ажылдакчылар бүдүрүлгелерниң ажыл-чорудулгазының дугайында сан-мелээлерни кизэнгейлиг чыып, оларның канчаар ажылдаанының түнелдерин хынамчалыг сайгарыл-үндүрерлер. Ынчангаш моон түннелинде бистиң орулгавыстың улуг-биче болуру база хамааржыр.

Өске талазында, ажылдакчылары аттестация эртпээн фондуларга идегээри база берге, үүге дизе, бистиң чектеривистиң салым-хуузу ол кижилерден дыка хамааржыр.

Бо хүннерде бисте радио, телевидение болгаш солуннар хуужудулга чектерин фондуларже аппаарын бис бүгүдеге сүмелеп турар. Бир талазында, фондулар бистерге орулгавыс ындыг комут хөй эвес болур-даа болза, каража чок болурувусту магадылап турар. Ынчангаш рынок үезинде капиталды ангы-ангы үнелиг саазыннар-биле банкыларга шыгжаары ажыктыг-дыр.

— Маадыр-оол Айыжыевич, фондуларны яларан, хоозурап кагбазының дугайында чижектерге үндезилеп тайылбырлап болур силер бе?

— Инвестиция фондузу — хөй бүдүрүлгелериниң акцияларының эвин болур. Акционер нинтилел бүрүзүнүн акцияларының 5 хуузун садып алыр эргелиг. Фондунуң акцияларын садып алган чамдык бүдүрүлгелер хоозурап күрүглап каап болур. Ынчангаш силерниң ортумак орулгавар доктаамал быжыг артып каар.

Ынчаарга чек-биле акционер нинтилелиниң акциязын садып алыр бе азы анаа садыптар бе деп айтырыг кижи бүрүзүнүн хүүда херээ-дир.

Ынчангаш хуужудулга чектерн 1992 чылдың декабрь 1-ден эгелеп күштүг болур. Бо үеге чедир чонуң хөй кезии чектерни ажаалга банкыларындан алган турар ужурлуг. Үүге дизе чектерни мурнай алган улус хуужудулгага кирип турар бүдүрүлгелерни садып алыры-биле былаажып болур.

— Бистиң студентилеривис, сургуулдар база пенсионерлер ол чектерни алган дораан садыптар бис деп турар-дыр. Маная кандыг суме кадып болур силер?

— Хуужудулга чектерин акшага чедирип, саткан херээ чок деп бодаар мен. Улуг өртекүнелиг саазыннарывыс аштапсуксавас, элевес болгай. Бираа чылыштинде чыдып болгайда. Үүге дизе, онуң эгезинде чиик өртекке-даа берилтип болур. «Далашкан күске сүтке дүжер» дээр болгай, боданыр херек.

— Фонд үүгле республика хемчээлдиг болур бе?

— Эгезинде демдеглээн болгай мен, фондулар көвей болган тудум улам эки. Оон филиалдарын районнар төптеринде ажаалга банкыларының чанынга ажыдарын чедип алыр болза тергиин.

Бир эвес чоннуң кижи бүрүзүнде киргеп чектерни фондулар азы филиалдар ей-шаанда холунга киирип-албас болза, чамдык кижилер хоойлуда көрдүнмээн хажыдыышкынарны кылып болур.

— Берген беседа-тайылбырнар дээш четтирдивис. Маадыр-оод Айыжыевич. Берге, нарын үеде кылып чорудуп турар ажыл-үүленерге чедишкинин күзедивис.

Виктор КАРА-САЛ беседалашкан.

ХКД ЧӨВҮЛЕЛИНИҢ ХУРАЛЫНЫҢ БҮДҮҮЗҮНДЕ

БИШКЕК, октябрь 8. (РосИТА-СЧТА-ның корр.). Хоойлу өзугаар санажылаларга рубльди арттырган күрүнелерниң чаңгыс ай акша системазының болгаш акша-чээли база валюта политиказының дугайында дугуржулгага ат салдынмайн баар чадавас. ХКД күрүнелериниң күрүнелер болгаш чазактар баштыннарының бөгүн ында ажыттынар чөвүлелиниң хуралының мурнунда чеде берген РФ-тиң Чазаанның Даргазының хүлээлгезинин күүседикчизи Егор Гайдар ынча деп медеглээн. Кыргыс найысылалга чеде бергеш, ол Кыргызстан Республиканың Президентизи Аскар Акаев-биле ужурашкан, республиканың чазаанын Даргазы Турсунбек Чеңгишев-биле ийи талалыг өлүмнүг каш документилерге ат салган.

«Демнежилгениң экономика талазы-биле консультациядүштүрүлге чөвүлелиниң дугайында дугуржулгага аная киирип турар хевириңге ат салдырарына бүзүревейн турар мен. Хамаарышпас күрүнелерниң демнежилгезинин уставының талазы-биле чамдык үүлдерде айтырыглар база чедир ажылдаттынмаан. Чижээ, «дүүштүрүлге организациларының ажыл-хөрөктери кандыг болурул, акша политиказы кандыгыл дээш чаңгыс ай бодалга четпээн айтырыглар бар» деп, Россия Чазаанын Даргазы чугаалаан. Ынчалзажок, ооң бодал турары-биле, нинтизи-биле чөвүлелиниң хуралының хүн чурумунда чугула документилерниң үүлүг белүү бар, оларны бүгү хүүгаарларны телевилелерге дегиир болгаш ат салдыпаны кандыг-даа чигзиниг нок деп ол чугаалаан.

Эрткен айда Тыва Республиканың Дээди Совединиң 17-ги сессиязы болуп эрткенин билир бис. Анаа бир эки болган чүве—Тыванын Күрүне тугун болгаш сүлдезин хүлээп алганы. Тыва Күрүнеңиң тугун артында-ла делегейде атсураглыг, ачы буянныг дээди башкы, тайбыңның болгаш эп-сеткилдиг улуг суртаалчызы XIV Далай-Ламага ыдыктадып алганывыс сагышка бир өөрүнчүг болган. Ол дугайында чар-чугаа делгеренгей болганда, анаа-даа доктаваалы.

Ол сессияның чамдык хүн айтырыглары соңгаарлаттынып турза-даа, чугаалашкан айтырыглар болгаш хүлээп алдынган шиитпирлер база бар болгуваан. Сессия болуп турарының бир чай аразында Тыва Республиканың болгаш Россия Федерациязының улус депутаты, РФ-тиң Дээди Совединиң Конституция комиссиязының база РФ-тиң Дээди Совединиң шолуттургеи чоннар талазы-биле комиссиязының кежигүнү Ч.-Д. Б. Ондар-биле чугаалажыр аргалыг болган бис. «Өске солуннарга, радио, ТВ-ге интервьюларны берип-ле турар, а бистиң «Шын» солунну эки-ле тоовайн турүнар харын» деп, баштактаны каптарывыска, ол бистиң солунга ол-ла дораан интервьюбээрин шиитпирлээн. Чугаавыстың темазы—анаа-ла хүн бүрүдеги айтырыглар дугайында. Ынчангаш номчукчуларывыска улус депутаты Ч.-Д. Б. Ондар-биле интервьюну саналдадывыс.

БҮГҮ-ЛЕ БАЙЛАК—КИЖИНИҢ БОДУНДА

— Чимит-Доржу Байырович, сессия болуп турар үеде чугаалажып турар болганывыста, ол дугайында чугаа чорутпайн өөн эрте бээр аргавыс чок болгай. Ынчангаш бо сессияның көрүп турар айтырыгларынга хамаарыштыр бодалдарынарны илередиринерни диледим.

— Сессияга чугаалажыры-биле киирин келген айтырыглар-даа хөй-дүр. Ол бүгүнү үш хонук дургузунда хөй тала-биле сайгарып көөрү нарын болбас аргажок. Олардың эң-не чугулазы болгаш нарыңы —бистиң республикавыстың моон соңгаар канчаар хөгжүп чурттаары-биле холбашкан, оон хамаатыларының кандыг хоойлу-дүрүм адаанга чурттаарынга канчаар-даа аажок улуг салдарлыг айтырыг—Тыва Республиканың Үндезин Хоойлузуның —Конституциязының төлевилели. Ону 1,5 чыл иштинде ажылдап кылып, чугаалажып, белеткен келген. Шаанда Конституция комиссиязы мен даргалап чораан кижи болгай мен, ынчангаш ол дугайында бир онзагай сонуургавазым база аргажок (де).

Конституция төлевилелин ажылдап кылырда, баштай хөй янзы вариантыларны көрген, хөй кижилер-биле сумелешкени чугаажок. Баштай-ла Москваның эртемден юристеринге чалап алгаш, оларның дузазынга ынанып турганнар. Ынчалза-даа түс черинің онзагай байдалдарын ханы билбес улус оон Конституцияның эки кылып шыдаваны билдингир. Ынчангаш ол вариант база шүүмүлеттинген болгаш төлевилелди боттары кылып киргиткен.

Ынчаарга амгы бо төлевилелди кол улуг ылгалы — идеологиядан аажок хосталганы. (Баштайгы Конституциялар идеологтуг билишкиниер-биле аажок бай турганы чажыт эвес). Ажыы-биле чугаалаарга, сөөлгү 1978 чылдың Тыва АССР-ниң Конституциязын ССРЭ болгаш РСФСР Конституцияларынан дүжүрүп бижип каан түве-ле болгай. Ол үеде оон өскээр болдунары база дыка бергеге турган.

А амгы Конституцияны боттарывыска таарыштыр, боттарывыстың күзел-бодалдарывыска дүүштүр тургузуп алырының байдалдары бардыр.

Бо көрүп турар төлевилелдиң эң-не онзаланыр чүвези—рынок механизмнинг дүрүмнерин киргени. Өнчүүнүң шүүтү хевирлери чаңгыс аай-дан деп көрдүнгеи. Улуг заводтун-даа, хуу фермериндаа эргелери болгаш хүлээлелери бир дөмей, кым-кымны-даа кызын-кыйын болбас.

Төлевилелдин эң-не эки бир хевир-шынары — бойдусун төлү болур кижинин достуг сайзыраарынга, оон бодунга таарыжы ажылгайны болгаш бодунга эртиг амыдыралды шилип чурттаарынга чогумчалыг индезиниерни салганы. Азы өскээр чугаалаарга, кижинин Конституцияның кызыгаарлаарынче кирип ойладыр эвес, а Конституцияны кижиге таарымчалыг болур кылдыр бижиири чугула. Кол чүве—кижинин Конституцияга таарыштыр баглаар эвес, а кижинин достуг амыдыраңчурттаарынга, достуг өзүп сайзыраарынга Конституция херектиг. Бүгү-ле хамык чүвени кижи бодунун угаан-сарыылдыг чоруу-биле боду хевирлеп тодаратқан турар ужурлуг.

Конституцияда, хоойлу-дүрүмнерде бердинген эргелерни ажылдап алгаш, амгы үениң кижиан ажылыр-тывынгыр, саарлыкчы-сайгарлыкчы (предпринимательство деп сөөгү та чүү деп тыва-лаар) чорукту сайзырадып, бодунуң салым-чолун боду баш билир кылдыр көрдүнгени—төлевилелдиң чеднишкини деп бодап турар мен.

Ук төлевилелдин кандыг чүүлдеринге таарышпайн турар мен?

Депутаттарының санын чүгле 35 кижи дээнинге бодум хуумда таарышпайн турар мен. Чүге дээрге ол 35-ле борбак кижи Дээди Совединиң Президиумунуң дыннаңгыр күүседиктилери апаар, чүге дизе, олар Президиумдан дөрт хамаарылгалыг болур болгай. Орустан чугаалаарга, олар карман депутаттары апаарлар-дыр ийин але. Ол улус Кызылга кээп чурттаар, акша-шалыынын база моон алыр, үргүлүг конторага олурып кээр. Ынчап кээр орта ол депутаттар Президиумнуң чаныдан-даа ыраак, аайындан-даа эртпес, чоп аразынче-даа кирбес кижилер болур.

Амгы бо 130 саныг депутат корпузу дээрге—улуг куш-тур эвеспе. Олар черчерлерден кээр болгаш, хоорай-суурларда, ыланныда көдээде бүгү байдалдарны ханы билип турар кижилердир. Ынча кижи янзы-бүрү айтырыглар шиитпирлээшкинин ханы көөр, харын-даа са шүүмүүлээн баар.

Эвээш саныг депутат то-талитаржы, чагырган дужаар эрге-чагырганы тургузарынга салдар чедирип болур. Конституция төлевилелиге депутаттар саны кызырын киирери дээрге-ле, төлээлекчи эрге-чагырганы эки тура-биле узуткары-дыр деп санаар мен. А чер-черлерден келген депутаттар президиумдан хамаарылга чок болгаш, оон ажыл-чорудулгазын, хоойлуларны достуг шүүмүүлээр болгай.

— Амгы бо депутаттарның хоойлулар хүлээп ап турарынга болгаш черле ескелдаа политиктиг айтырыглар шиитпирлет турарынга хамаарыштыр чүү чугаалап болурул? Тыва карламентинин ажыл-херекчи, мергежилдиг шынарларының дугайында кандыг бодалдарлыг силер?

— Эгезинге көөрде бистиң парламент хөлчок өскен деп дөмдеглеп болур. Кезек алгыржып турар кижилер-даа чүвениң ужу-бажын биле бергеи. Олар ынчап-даа турарга, ыида коргунчуг чүве чок — ол харын эки-дир. Бо-далдар, саналдар чаңгыс аай дески турар болза, канчап дезигүүрлеп, деннеп, шүүштүрер боор. Дээди Советтиң депутаттарының аразында аажок идепкейлиг улус бар, оларны бис көрүп, дыннап турар-дыр бис.

Мен Россия Федерациязының Дээди Совединде ажылым ааны-биле дыка хөй республикаларның, область, крайларның сессияларынга олурушкулаам. Ынчангаш менде деннештиргеле кылып болур барымдаалар бар — бистиң парламентивисти консерваторжу, эрги шиинде хевээр деп (чеже-даа ындыг чугаалар чорап турар болгай), санаан шыдаваа-тыр мен. Бистиң улус өске черлерниң депутаттарындан дора эвес болдуп ийин. Слободчиковту-ла дыннаарга, Дээди Советте консерваторлар чыыткан деп турар кижи. Ынчыг бурунгадычыышында повулеси хаеп чүүкүт бар деп көөр болгаш оон созу-биле чөпшээрешпес мен.

Чамдык хоойлу-дүрүмнерни дүрген хүлээп албазы— Россия Федерациязын маныаар болгаш ындыг-дыр. Улустуң хөй кезии хоойлужудулга механизми деп чүвенің ужурун билбейн, хөй аатык шүүгаарының чугаалар човулар.

Депутаттар саны болза хире турар болза, конгуг таарымчалыг деп көөр мен. Чамдык чылдагаанарны үстүнде сугааладым. Чер-черден 130 төлээ, демократтыг депутат корпусту тургузарына конгуг улуг салдарлыг. Кол чүве — оларның чон орту-зундан кээри. Ынчангаш депутаттар саның эвээжелинин айтырымына конгуг хынамчалыг болбас болза, оон түннелдери өөрүнүг болбайн барыр болур.

— Республиканың экономиктиг байдалы карактарывыста чуруттунуп кестүп турар-дыр. А ынчаарга политиктиг байдалыга хамаарыштыр чүү чугаалап болур силер, Чимит-Доржу Байырович?

— Өршээ хайыракан, чамдык черлерге бодаарга черле чогумчалыг, эки, турум чүве-дир. Эрге-чагырганы-ла-биле чугаалаарга, черчерлерде чагырга даргаларын томуйлаан болгай. Оон түнелиизе Советтер даргаларының болгаш чагырганы даргаларының аразында улуг-даа эвес чугаа-сооттар тыптып турар, ол чүве сөөлгеде барып чөрүүдээлерге четче ийнеп дегет болгу дег. Кайгы-даа мен даргаменгер, Эрге-чагырганы ийи черге-лешкек оргаанары кады, дерге ажылдап, артык эрге-ле хуваашпайн, чону дээш ажылдаары-ла күзеңчиг болбас аргажок.

Көдээ черлерде даргабажы көвүдээнин улус чугаалап тур: чижээ, совхоз директору, чагырга даргазы, Совет даргазы. Мен бодаарымга, көдээ черге Совет даргазын болгаш чагырга даргазын чаңгыс кылдыр кадып алыры эки-даа ышкаш. Ынчалзажок төлээлекчи болгаш күүсекчи органнарның база кайызы-даа турары чугула. Ындыг болганда бо байдалды эки анализтеп турган, таарыштырары чугула де.

— Силер мурнунда республиканың удуртулгазынга өөрүп эвес үе дургузунда ажылдап чораан болгай силер. Ол үеларде кандыг частырыглар кылдыңган деп бодаар силер?

— Улуг хемчөл-биле алырга, ол үеларде улуг заводтар тудуп албаныывыс домудаачыг, ССРЭ-те Улус ажылагыйының чөвүлели турар шагда, ону эндирер ажылдадып, боттарывыска ажыктыр кылдыр ажылдап чадап каандыр бис ийин. Кайы-даа деревскээрнің сайзырадыр тудут конгуг тодаадып башкаларга чүве бо. Тудут ажылдары база чедир ажыглаттынмайн барган.

А институт-биле хере көөрге, ажылдар шүүт-ла кылдынмайн турбаан болдур ийин. Чижээ, 70 чылдарның ортан үезиндеи бөөр элээн чүүлдер кылдынган: улуг комбинаттар тутунуп кирди. Ак-Довурак талазындан киирип келген электри күжүн көрээлиер. Ол электри энергиязы республиканы дугаландыр долганы берген-дир бе? Ак-Довурак — Абаза оруун тутурганывыс конгуг дегүмелиг болган. Оруктарны асфальт-биле шыптырын, Саян дээрбээнин оруктарын кылганыг каанчан эвээш ажыл дээрил? Кызылга улуг театр, бо олурар бажыныыс-даа бодуп тутунуп бербээн-не болгай. Кедээр деп кыры сай чыткан чер-ле болгай — ам көрүкер, панель бажын тудуун дыка сайзыраткан бис. Тар кудумчуларны, ыланныг Ленин, Кочетов кудумчуларын чаартын алгытканыыс ажыл эвес деп бе? Ам сугбаа-биле чылыдыга хоорайны ийи шугум-биле долгандыр эргилип турар-дыр. Чер иштиниң хөй коммуникация шугумнарын туттуларының ажыллавы конгуг нарын болгай. Улус ону эскербес, ана бодуна суде бээр кылдыр сактыр.

Бир четпес болган чүве — Тыванын агаар-бойдузунга таарыжы тыва үндезин малдын уксаазын үеен алган, ону үр чылларда катап тургузуп чадап турарывыс. Мен-гун-Тайгада артыкан тыва уксаалыг хаан хөй кандыг-даа кыш-чудаанга алыспас-тыр. Бо талазы-биле ам-даа чедир ажылдавайн турар бис.

— Чимит-Доржу Байырович, тыва үндезин культура читкен дижип турар-дыр бис. Ол таанда ылап-ла ындыг бе?

— Мен аныяк турумда, улус аажок ырлажыр, тыва хевин кедер, ойнап-хөглээр турган. 70 чылдарда тыва хөөмей-сыгыт мырыңай чидип бар чытты. Национал хевиисти чидирдивис. Мончин келгеш, тыва культураны катап тургузар дээш сөөлгу чылдарда дыка-да хөй ажылдарны кылган бис. Ансамбльдерни тургускан, оларның идик-хевин Ленинградтың уран үүл мастерскаазынга даараттырып турган. Ам черле эки-дир. Хөөмей-сыгыт бот-тывынгыр үндезинге турган болза, ам профессионал деңгелче көдүрүлген.

Чонуң аажы-чаныында кандыг өскерлиишкиннерни өскерип чоруур-дур силер?

— Шагда тыва кижи оожум, таваар аажы-чанныг чораан. Оон ужуннан мөзу-будужу топтуг. Чүге дээрге девискээр делгем. Ол кижи кайнаар эшкедеп девидээрил? Ынчангаш тыва кижи сөстомак-даа чугаалаарда, улуг ажыл-херек-даа эгелеп бүдүрүүрде далаш эвес, ыяк болгыр, кезеттиңер чораан. Оон ол сожум, тап-биле байдалы иниги амыдыралдың овуррхевирин үгдап-баштап чоруур. Тывалар шаанда нерв аарыы деп чүве билир эвес.

Ам көгүнер даан. Кижи кудумчуда машина-балгаттан коргун, ол бо шыпыраңайнын каап чоруур, хөй шимээнинг, хөй шимчээшкиннинг хоорайын садыг-магазиниериче үне-кире халчыр, ол-бо үтче бакылаан, бир-ле чүвени дилеп маанан чоруур — кыдыңдан топтап эскерерге, чиктин сүргей. Сактырга, кижилер ышкамнап, сыныышастап, бот-боттарын аартыктаңнын-даа чоруур хевирлиг. Шагда тывалар ховар келир ажылдарынга, делгем девискээрге арай деп ужуражы бергеи кижизиңге аажок-ла өөрүүр, ону бар шаа-биле хүндүлээр, оон чугаазын дыннаксаар, ону өөнге саададыксаар болгай. Ам шалбуул «экээ» деп кагза экизиде ол.

Черле ынчаш эртем-техниктиг депшчлгейин багай талазы база бар — ол кадыг-ширини аян-хөөнүү тывылдырып турар. Дириг аът-биле демир машинаны деннеп көр даан: кайызы хөй чылыг берип турар-дыр.

База бир берге айтырыг—ТВ тыва аныяктарын үредириниге салдар чедирип турар, ылангыа коммерция каналдары. Ында секс, дайынчы уткалыг кинолар кижиге будуу кылык (агрессия) күжүн «шаннап» турар. Олардан эстетиктиг таалал алдынмас. Чүү дээр боор, үениң бир бергези ол-дур — ону канчаар чоор ажыл эртер апаар бис ийнаан.

— Бүгү таланың кризис байдалындан канчап үштүнүп алырыл, черле чүнү канчаарыл?

— Амгы үеде хол-ла чүве—ажыл-агыйжы, тывынгыр-кавынгыр чорукту чедип алыры. Чүге багай чурттан чоруур бис? Хостуг ажылдап-чурттаар арганы хоойлу-дүрүмнүп кызып келгенинде, кижини баглаашка тудуп турганында. Ам кижи бүрүзүн канчаардаа ажылдап көрүнер деп дилеп турар-дыр, чон ынчангаш ажыгдаашкында таваржып турар. Мад болза кайнаар шүүжар оруун тыппайн турарыбиле демей (хостуг деңгелге дээш эпчокеунмазынарны дилединвис — Н. Э.) А шүүжар орук — рынок экономиказынче. Ону чедип алырда, кижи бүрүзүнге күрүне өөнүзүн чара хуваан бээр — улуун алгаш, хостуг ажылда. Хуужудулганы эшкедел чокка чорудары чугула, эвриил ышкаш аан. Дүрген долгаар болзунза, оон эвриилдери сөөкту бээр болгай.

Бодунуң хуу өөнүзү-биле хөй орулга тып алган кижи хундүткелдиг болур, а ядыы кижи ол бай кижиден дуданнаңылга деп чүве оон тыптыр.

— Сөөлгү айтырыг, Ыдыктың Далай-Лама-даа Тывага көөр деп турар чүве-дир (чугаа сентябрь 16-да болганын сагындырып каалы). Шажын-чүдүлгеге хамаарылганар кандыг-ла?

— Бодум үемде революстуг идеяларга алыскаш, шажынны багай деп, оон хөөрөө чок деп бижип-даа чордум. Ам бодап көөрге, шажын чонуң эртиен орунуан тывылган, амыдыралдың философиязы ышкажыл. Шажын дылынга чугаалай бээрге, кижи чайгаар соонзаладып алыр, кайгамчык чечен-мерген сөстүг, аваа деннеңгеге сазы сөстомаан шанты балды-биле демей-ле.

Шажынны узуткааны — совет эрге-чагырганың улуг частырыы. Ынчалзажок шажын дыртып көөрге, амыдырал бээр бис дээш хөөнеп бар-дыр. Мынды чижекти чугаалаайн: Италияга чорup чораан, ол чуттун конгуг сайзырал-биле деңге чидиг айтыыгаа хөй дерзии көөрүм. Бисте ышкаш комхерек үүлгедиишкини конгуг мафия ында. Улус Рим папазы чанында, хөй каас-чаваш хүрээлерлиг чурттур. Ол хиреле ындыг. Ынчап көөрге шажын-чүдүлге бичүүле аар айтырыгларны чааскаан шиитпирлеп шыдаваас, ол техниктиг халаасынга күш четпейн турар. Ынчангаш шажын-чүдүлге кижиниң сагыш-сеткилин хорлаарынче салдар чедирер. Бистиң саныг-шажын ажылдакылары ангы-ашты болуп, төрөөн чамгыс улуг эвилел кылдыр катыгып алыры хүсүнүг.

— Бистиң солунга интервью берген-ниңер дээш сөөгүп тастырдым. Чимит-Доржу Байырович, Ажыт-чоргаарга чедишкиниерни күзедивис.

Надежда �ЭРГЕП чугаалашкан.

Номчукчуларның саналдары, бодалдары, сүмелери

ЧАА ЧҮҮЛДЕРДЕН ДИЛЕЗЕ

Кызылдың башкы институдунуң шылгалдалар талазы-биле турүүстүнүп кээр комиссияларынга дараазында чүүлдерни кылза кандыгыл деп сүмелексээр мен:

шылгалдалар үезинде көдээ районнардан факультет бүрүзүнүң код эртемниң шылгалдазынга башкылар билиг бедидер институт таварыштыр шыырак башкыларны олуртуп, чалаар. Орук өртээн районоозу төлеп бээр;

киреринің шылгалдазының эртем аайы-биле айтырыгларын бичин справочник хевирлиг кылдыр парлааш, садын алыр школалар-биле керээ чаргаш, чорудун бээр, доозукчу оон-биле бодун белеткээр, өөренир;

шылгалдалар үезинде чамдык көдээден келген билин шыырак-даа болза, ону орустан дамчыдып шыдаваан баар хире өөренікчилерни тывалап бала хүлээп алырының аргазын көрзе ажыгбас деп бодаар мен. Чүге дээрге чамдык өөренікчилер чанын келгеш, «Од орус башкынын салган айтырыын билип олурзумза-даа, харылаар дээш чадап калдым, дыл чорбадыр» дээр таварылгалар бар.

Институтче кириксеп турар доозукчулар оларны хүлээп алыр саныдан ораачок хөй болур дээрзи билдингир, ынчангаш ёзулуг башкы болуксан турар кижини черле тодарадып, билип алыры-биле шылгалдалар мурнунда психология, педагогика талазы-биле анкета айтырыглары, тест дээш ышкаш чүүлдерден кызза эки боор ден бодаан мен, чүге-дээрге школага институт доозуп келген чамдык аныяк башкыларны көөрге, өөренікчилерге ынак эвес, ажылга хөөн чок, сагыгыртывынгыр чорук чок боору хомудаңчыг. Ынчангаш бо бүгүнүн соонда шылгалдаларга олурушкан башкылар, комиссия кежигүннери, доозукчулар боттары-даа оон түннелдерин, чедер-четпес чүүлдерин районога, школаларга, институтка сайгарып, башкы институдунуң ниити ажылынга чиик-даа болур кылдыр оон-даа сүмелерин бээр болза, ажыгбас деп бодаар мен. Мээн бижээн чүүлдеримни деткип, деткивейн-даа барын болуру кайы-даа таланың боттарындан хамааржыр.

Галина КУУЛАР.
Өвүр район.
Саглы суур.

КАНЧААР ЧҮВЕ ИРГИ?

Хуужудулга чектериниң дугайында солун, сеткүүлдерге бижип-ле турар, ынчалзаа-даа оларның ужур-утказын, канчаар ажыглаарын черле эки билип чаладым. Ажыы-биле чугаалаарга, 10-на мун рубль үнелиг чек-биле чүүдүн хуужудуп ап шыдаваас-ла болгай бис. «Труд» баштаан чамдык төп солуннарны номчуурга, бөдүүн чонуң соңгу акша-көөгеэзи хөрөнгитен болуксаар кижилериниң хавырыг аар дээни ол-дур деп-даа бижээн боор чүве-дир.

Көдээ черлерде хамаанчок, бүгү республикада безин бүдүүлгелериис, каттыжышкынарывыс бар эвес. Кандыг бүдүүлге орулгалыг азы карылгалыг болурун кым-даа билбес. Анаа-ла лотерея оюну-биле дөмей чүве деп билир кижи-дир мен. Ужуру билдинмес чектер албадай бээрге, кижи айтыр тыпайн баар-дыр.

Делгем девискээрлиг Россияга таварыштыр үндүрген чектерниң экономиказы харык чок бистиң республикавыска ажыктыг кылдыр ажыглаттынарын бодум хуумда билбес кижи-дир мен. Чектерни республикадан үнүп чоруур дей берген суг улуотарга бербейн, Тыванын чугула тудуг объектилериниге, чижээлээрге, төп хүрээ тудуунче шилчитсе кандыг ирги деп бодал менде бар ийин.

Михаил ХОМУШКУ.
Бай-Тайга район.

ЧЕДЕР ХӨЛДҮҢ ЧАНЫНДА

Кызыл районда «Тинделге» совхозтун хойжузу, Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры Василий Оюнович Янчат бо чылдың кыштаглаашкынынга утказуштур эки белеткеген. Мал кажааларының болгаш чурттаага бажынының сеп-телгезин кылгаш, чугайлап дооскан. Кыштагда он тонна ажыг өдек бар. Чайгы үеде бодунун күжү-биле 30 тонна эки шынарлыг сигенин кезин белеткеп алган.

Хоочун малчын хоюнун тарын боозадылгазын эвотехниктиг чурумнарга барымдаалап турган дооскан.

Амгы үеде малчын Чедер хөлдүн чанында малын семиртип, кыштаанче көжеринге белеткеп турар.

Ким-оол ХЕРТЕК.

БОТТАРЫВЫС САЙГАРЫП КӨРЭЭЛИҢЕР

1995 чылда база «Хөөмей» фестивалы болур болгай. Ынчангаш бо эрткен фестиваль кандыг болганыл, ону сайгарып, чедер-четпестеривисти эде-хере көрүп, амдыгааштан эгелеп сайгарбас болзувусса, черле хоржок боор. Алыс хоочун хөөмейжи болганымда, арга-дуржулгам-биле үлежикседи. Чон база арга-сүмезин менээ улажып бижий бээр боор деп идегедим.

Бирээде, чүл дээрге, районнарын айы-биле хөөмейжилерни деткип, концертер, конкурстарны эртирип турары күзеңчиг. Ийнде, тыва дик-хепти арбыдадыр. Чүгле сыгытчылар, артистер эвес, харын-даа будун тыва чон национал хевин кедер болза эки. Ырак черден келген салчылар-даа магалаар болгай. Уште, чүл дээрге бүгүде чорудар ажыл-херекти камык чон шуптуусе эртирер болгай бис. Ынчангаш кандыг болзувусса эки. Ынчалза эвил, канчаар эртирер бис, чонум, деп башдуп солун, сеткүүлдер-даа камчыштыр болза сүмележири чүгула. Бистиң адыыс сыгыр, чеңзиг-даа чаржыгчыныс тергүүлеп-биле аан. Чүгле ол хүннерни кызын-кылайын эртиреп алган эвес, анаа черле түн бүгү эвес, чараш чурттаарывыс дээш.

Бо бүгүнү чүге чугаалап бергеним ол? Эрткен фестиваль чаржыгчыг, ыракка ыяычыг, чоокка чованчыг чүүлдерни коңгуг-ла эскерип көрдүм. Чүл дээрге конкурска киржир хөөмейжилерни конгуг куду деңгелге шилээн болдувус. Канчаар ону, идик-хеви чараш, оттуг-бижиктерлиг, күүседеги шыырак эрлер сүг казыттына бээрге, бо хоочун сыгыттың кижиге берге-ле чорду. Жюри кежигүннерни-даа чүү дээр ону, карак-кулаан бесчып, түүү кылбас дээр. «Кижи карааа кылаңнатпас» деп үлегер домак-даа бар болгай. Чамдык кижилерни үндүр кызын чүү деп чүвел бо. Моон соңгаар ындыг ырак черлерден кожуунларының тергиниери кызын-кылайын чедип кээрге эвээ-ла шүүдетеш дедир таламбас болза эки. Конкурс 3-даа хондур улам-биле чөпшээрешпес мен.

Чаз, ол конкурска киржир кижилерни шилээниис ол. Ам конкурс соонда лаурезт, дипломнуларны канчаар түнээн бис чаз? Улуг бүгү-делегей эргелиг конкурска киришкинер шүүту бүдүүжу-биле тускай шаңналдарлыг боор ужурлуг. Эн сөөлүнде спенаже чалаар, спонсорлар белектерни сунар. А жюри кежигүннери: «Стильдерни канчаар күүседи, турары шын бе-чеге бе? Чеже стильди күүсетти, үнү хоюг, бедик, кыстарывыс бар-дыр. А мастерлер шүүт чок чүве бе? Дакпай бар болгай. Ол улус мастер-дир, ону чоп жюриге чалавааныл, эдеп чүве. Көрүүчүлерни айы-биле түнелдер үндүрген, ону шын сайгарган кижи чок деп мынчалар түнээр мен. Өске кижилер база бодалын илередип бээр боор, бо чүгле мээн бодалым-дыр.

Күүселдерден хуулда чамдык бодалдарым. Хөй ыыт-шимээнинг орунуна, ол чүве ийикпе.

Сыгытты будун бодун черле өскертпейн, хевээр арттырар ниит күзелим бар. Хөлүн эртиир узун ырларны аныы-бажы кыза берген балыгын турбайн аан. Черле ынчаш, бызаа-даа еттүнеп, азы дошпулуурну куду алыы суббай каптар, ону киштелип турар дээр чүве-дир. Оон ынай ыт база еттүндүр эртир аан. Черле кербүүнин көрүп ыыныаанымы ыыныдым. Конкурска киржирим 18 хардан өрү деп кыызгаар шынар херек. 20 кижиниң орнунга хоюг үннүг, база узун, делгем сыгытты күүседир, үш үннүг «Искрадан» Мөңгүн-оол ышкаш, игил болза, мастер Ак-оол ышкаш ыгладыр тыртыптар болза эки. Сыгыт-хөөмейниң сөзү, эилгазы кады төрээн, катай куттулуп турар болгай, дириженрлай бээрге база эдеп чүве чорду. Бурунгаарлап орарывыс турбаза кандыгыл. 6 харлыг чаш-даа, 60 харлыг ашкаа-даа киржир ужурлуг, ону кызыгаарлап болбас. Чалчай адаанда кандыг-даа ат түрар, самдар хептин иштинде кандыг-даа кижи орар болгай. Барыын-Хемчик кожуунун Хөнделенден келген 8 класс доозукчузу Шончалай Ооржакты сценаже чалаарга, шала оожум кылаштап келгеш, чонче мөгейгеш, чинге, чуга эриниерин шала шөйүкеш, бир дугаарында чинге үнүбиле хөөмейин бедик деңгелге күүсеткеш, ийи дугаарында, «Чодураанын чоолаг черни

Сыга тыртын бээр аваа» деп, херектеп сыгыртыы. Классиктиг сыгыт болду. Шончалай ам-даа чаш. 13 харлыг, оон чугайзы безин чаш. Хөөмей-сыгыдын ам-даа сайзыраар. Анаа чүгле эвин күүзүр мен, оруун ажык болзун, кызым.

Чаз, оон ынай, бо даштыкы-иштики чурттардан эртемденнер кээр-дир. Олардың соонда маннажып-ла турардыр силер, кижи көөрге, ол чүү деп чүвел ыыдыр? Анаа хөөмей дугайында ном үнүрер дээн-дир бис. Чүү дээш улус соонче маннажып турар чүвел? Бичии-ле билирбилбес чүвелерни чугаалап турар силер. Оон оринга черле бир дугаар ээлчегге Тыванын эки сайгарып турган шын номдан бижип алгаш, ынчан бо-дур бис деп маннашса эки боор.

Димитров, Чернов, Маслов эртемденнерниң бижип каан номун көрүп алгаш анаа даанган, ону сомадап алгаш, ынай-бээр маннашпаар. Ында мегге көргүстүнген чүүлдер бар. Мээн болган өске-даа эштериим аксынче аппарат, суккан: «Хөөмейде» дээрге этногу конгуг болгаш кушбиле «кеп» дээрге, орта шын хөөмей-даа болгунмас чорду. Ынчаш эрнок байдалга он бербейин келбейн, канчаар. Оон телевизорга көргүзеп-ек, бербейнайын-ла турар чоннуг. Ону ам таштыг, шын өөрүнүн хөөр аваа. Оон Б. П. Чернов «Ыйнынга сиистек аваар чүве-дир» деп тайылбырлаарга, менээ дыкла эпчок болган чүве. Рентгенге 1976 чылда тыртыткан чугаа. Оон соонда Москванга Съездилер ордузунга даараттар концертинге. Богдановка таваарышкан мен, бажыннинг чаанда: «Тыванда чиге Даннай Ак-оол сен чи кижи сыгыртыр силер бе?»

Чаа, ол конкурска киржир кижилерни шилээниис ол. Ам конкурс соонда лаурезт, дипломнуларны канчаар түнээн бис чаз? Улуг бүгү-делегей эргелиг конкурска киришкинер шүүту бүдүүжу-биле тускай шаңналдарлыг боор ужурлуг. Эн сөөлүнде спенаже чалаар, спонсорлар белектерни сунар. А жюри кежигүннери: «Стильдерни канчаар күүседи, турары шын бе-чеге бе? Чеже стильди күүсетти, үнү хоюг, бедик, кыстарывыс бар-дыр. А мастерлер шүүт чок чүве бе? Дакпай бар болгай. Ол улус мастер-дир, ону чоп жюриге чалавааныл, эдеп чүве. Көрүүчүлерни айы-биле түнелдер үндүрген, ону шын сайгарган кижи чок деп мынчалар түнээр мен. Өске кижилер база бодалын илередип бээр боор, бо чүгле мээн бодалым-дыр.

Күүселдерден хуулда чамдык бодалдарым. Хөй ыыт-шимээнинг орунуга, ол чүве ийикпе.

Сыгытты будун бодун черле өскертпейн, хевээр арттырар ниит күзелим бар. Хөлүн эртиир узун ырларны аныы-бажы кыза берген балыгын турбайн аан. Черле ынчаш, бызаа-даа еттүнеп, азы дошпулуурну куду алыы суббай каптар, ону киштелип турар дээр чүве-дир. Оон ынай ыт база еттүндүр эртир аан. Черле кербүүнин көрүп ыыныаанымы ыыныдым. Конкурска киржирим 18 хардан өрү деп кыызгаар

Улусчу хөөмейжиниң бодалы

Хаанныг-оол ООРЖАК.
Тыва Республиканың улусчу хөөмейжизи.

ДАЛАЙ-ЛАМА ЧАГЫЫН УТПААЛ

Тибет чүртка төрүттүнген,
Дириг бурган Далай-Лама,
Ак-көк Тыва бурун өнге,
Айдыс-саңын салгаш барды.
Далай-Лама чагыын утпайн,
Тариназын номчуулуңар.
Аарыг-аржык чөвүлаңдан,
Аас-дылдан, түүл-хоптан,
Айыыл, орук халавыңдан,
Адырлыгын күзезинзе,
Далай-Лама чагыын утпайн,
Тариназын номчуп чорг.
Арга-шөлге, тайга-сынга,
Айыыл өртүн кывыспаңар,
Аржаан хөмүн, аңны, куштуу
Авыралдан камгалаалы.
Далай-Лама чагыын утпайн,
Тариназын номчуулуңар.
Шагдан тура чүдүлгевис,
Сарыг-шажын номналдарын,
Сагыызынган камнап
чоруул,
Чанчылывыс эгидээли.
Далай-Лама чагыын утпайн,
Тариназын номчуулуңар.
Сүрүг маалаг бодаралын,
Сүлде чоңга бедик боорун,
Арттар санай бүүн кежиин,
Айдызан каан, ыдыктан каан
Далай-Лама чагыг-сөзүн
Тариназын номчуулуңар.

Анатолий МОНГУШ.

Кызыл хоорай.

«ШАГАР-АРЫ» КАНЧАП БАРГАН?

Четпестерни көрүп каанда,
Чемелей бээр, кочулай бээр,
Чандыр көрбес,
ажыг дылдыг,
«Шагар-Ары» канчап барган?
Эфирге шуут дыңналбаандан
Элээн үе эрте берди.
Дыңнакчылар ону чоктап,
Дыка сактып турарлар-дыр.
База катап «Шагар-Ары»
Бажыңнарга чаңгыладыр,
Ыыладыр ужуп келир.
Ыңдыг үе кажан ирги?

Ойдар БОРАШ.

Суг-Аксы суур.

(Уланчызы. Эгези № 162, 164, 167 «Шында»).

5.

Чазын хар эриирге билек, араттарны аштап, септеп алган бугазының суу бадыр эгелээн. Оон бо чылын элбек, шапкыны-даа кончуг. Хар кылын дүшкен болгаш ыңдыг-ла турган боор.

Ыңаажых хамыкты мурнай тарыыр шөлдерин суггарып кириптер. Ол шөлүнге чаңчыкканы ёзугаар база-ла дан бажында чедип келген. Часкы шөлге кээрге кайы хире тааланчыын үүгле тараажы сеткип билир боор. Дээрде хамыаракта кыңгырадыр ырлашкан. Дуруулар эжеш-эжеш апаргылаан, алаактарда таваар соганайчып, оттап чоргуулаар. Ыңаар чыраалар аразында өдүрехтер чыгыраш-кылаар. Бора-хөкпештерини, сайлыктарны бо чылын элбээ-ле кончуг. Бо бора-хөкпештер тараа бажы соктап чиир кулугурлар. Че харын, хырыныг үүве чип-ле турар ыйнаан. Ол хөөкүйлер чежеии-ле сыырытар деп. Оларны өске чиир үүвези база бар-ла болгай деп бодал, хииледир ушкулаан бора-хөкпештерже көрүп ора Ыңаажык бодаңгылаан.

Соок кыштын сугда синиккен тыныжы ам-даа үнмээни илдеп. Ол хар, доштан чаала адырылган болгаш соогула кончуг. Идиктерин уштап, үүвүрүнүң хончуларын дискек караан эрттир даап алгаш, хүүрээн туткаш, суг бадыргган шөлүн дескилеп, суун олбо талаже чайыл, суггарып чорып турган. Сугнун соогула кончуг. Аныякта ону-даа тоовас боор ийин деп бодап, шаанда бо-ла черин эштери-биле эмеглежип суггарып турганын ол сактып турган. Ийе, чалыы үе, ол бай-даа, ядыыдаа амыдыралдыг болза, эки-ле үе ийин деп, ол ам база боду ышкаш кижи казыныын ортузу четкилей берген эштерин бодап, үе-шагнын эртип турарының дүргенин эскерип, көңгүс-ле ядыы аныяк оол турган, бегүн бай, шыдалдыг анарганын ол бодап турган. Ол дээрге үүгле бодуунун карак кызыл ажылжиниин, төккеи дериниң чажыны-ла болгай. Чамдык ийи-чаңгыс кижилер таан элдеп. Оон дугайында арай кочуургал-биле -чугаалажыр. Че харын, оларның оозунче сагыш салып чоор ийик аан. Кол-ла үүве ажыл-иш-ле бүдүп турар болза ол ыйнаан.

Сугнун соогу дээрге ана үүгле чилиг саргыыр. Кургаг черже үне халый бериксээн келир. Ынчалза-даа бичии болгаш та өөренип каары ол үүве, та буттар билинмеетеп каары ол ийикпе, сугнун соогу намдай берген ышкаш болур.

Шөлүн элээн кезип, суун дескилеп кааш, буга чалыыне үүүп, чилиинге кир доңган буттарын чылды нугуп, таакпылан, дыштанын орган.

Дээрнин аяс кааны-даа кончуг. Хар суу чаа-ла кепкелек черже бута кулактарындан аккан боралгак суг чедингирп-биле синип, часкы хүннүн элбек хереллери черни чылдыр турган. Черни дескизи-биле шыва алы берген сугну бора-хөкпештер, сайлыктар, таанар чода ортузу чедир сүзүп, чемнеп чораннар. Ол бүгүнү көөрге Ыңаажыкка тааланчыы-ла кончуг. Өшкү кежи дежеиип алгаш, хүнге дегеленип чыткаш, харын-даа удумзурай берген. Талдар дөзүнде өртеп каан аъды ораны бээрге ковайып келген. Аттыг кижи чорып орган. Ол-ла ыңаар Ак кудулдур чурттап чоруур Бойду-Хам болган.

— Үүле бүтсүн!

— Чорук чогузун!

Бойду-Хам алдындан дүшкеш, Ыңаажыктын чаныгга сөгедектей олурып алган. Даиза-хавын уштап, таакпылашканнар.

— Эртежинин але, Хамыкты мурнай суггара берген ышкажын чүл?

Екатерина ТАНОВА.

КАРА-БАЙ

Тоожудан эгелер

— Ынчаңмайн канчаар. Черни хар суу кепкелек, шык чыдырда суггарарга суг эки сиңер болбазыкле. Чер курган калганда өлче суг бадырарга суг орта сиңмес, ыңдамында хөлбөктелип чыткаш, анаа-ла бусталып үне бээр. Ынчаар суггарган ажыы-даа чок ийин.

— Оо. Шынап-ла але. Ону бодаа дег үүве-дир моң. Мен база бичии черимни шык чыдырда суггарып алыйн адырам ой. Сээн бо арганы ажыглап көөр-дүр.

— Ынчал харын.

— А бо соок суг сүзерге-ле кончуг-дур але. Кижи аарып, хаваңнай берзе ат эвес деппе.

— Ийе, эрте суггарарга соогун соок-ла харын. Ынчалза-даа өөрени бээрге ажырбас ийин. Соок дээш ам канчаар, тараа тарып чиир дээнде кызар апаар.

— Ыдыг-даа ыйнаан харын. Аштаар хырын деп үүве бар-ла болгай. Адырам, сен бо бай-шыдалдыг кижи үүге мынчап кара чааскаан хилинчектенип турар сен. Улустан хөлезилеп албее аан?

— Ийе, хөлезилеп, тараа тарыдып турар улузум бар. Дөө Ак-Аксында арбай биле сула тарыыр черимни Очур, Ак-оол суглар тарып, ажаап бээр болган. Оон хөлезиниңге, дугурушканывыс ёзугаар, күзүн тараа алыр улус. Үрезинни, ат-хөлду берип каан мен. А боота чиге-тараа биле ак-тараа тарыыр мен. Мону бодум күш чедиптер-ле мен ыйнаан. Амдыысында күш-денгел суларааи эвес. Черле ынчаш кандыг-даа ажылды кижи боду холу-биле тудуп кылырга кедилиг болур үүве ийин. Улуска хөлезилеп тарыдып каан черни безин кижи боду барып үргүлүү хайгаарап турбас болза талаар боор үүве. Бир-ле үүвени чедир кылбаан болур. Сугну шөлче салыпкаш, аалдарынга олургулаар суг боор. Ол хайыраан суг анаа-ла халас агып, черни дески суггарбас, чамдык черде оякталы берген чыдар, чамдыктарында суг шуут дөгбөэн болгулаар.

— Ол-даа шын турган боор. Черле ынчаш, эрте таваар суггарып алыр деп үүвени улус билбес, хүн караа изин, чер кургай бергенде ам кээп улус мурнун былаажып, оон эртсе маргыжып, алгыжып, кыржырлар болгай. Амдан өгелеп, эөлчежип суггарар болза шупту өйүнде суггарын ап болур үүве ышкажыл.

Ийи ашак даамайы кончуг хөөрежип, суг дескилештир шулурткайдыр агып чыткан. Оларның бажының кырында дээлдиген тыйыладыр киштей берген. Ыңаажык олурган черинден туруп келгеш, шөлү одуртур хараан. Оон далаштыы кончуг чанында турган демир-хуунун алгаш суг шыва алган шөлүнче, сугну сүспүшаан, маннап ынай болган. Бойду-Хам өлдепсинип, чанында долу буга суу агып чыдырда-ла хуун алгаш, шөлче маннап канчаары ол моон деп бодап, дайын тыппайн орган. Ыңаажык хуунунче бир-ле үүвелер книр каап чораан. Ол үр-даа болбайн хуун ортуже ак-балыктар тудуп алган чедип келген.

— Оо, олчалыг келдиң бе, ужа-ужа! — деп, Бойду-Хам баштактанган. — Хүлге хөөп чиирде магалыг үүвелерин бо ышкажыл.

— Көрбес сен бе. Ак, Алаштан бадырган буга суубяле балык-байлан кады бады келген. Кижи көрбес үүве болза, олар бо шөлге кырлып, дээлдигенге чемиш болуп каарлар ыйнаан — дээш, хуунда бырланнашкан балыктарын буга суунче мойт кылдыр тө тудупкан.

— Ойт, ол канчаарың ол, күжүрүм, арай деп холга балык кирип келирге. Бай-даа болза халас кежикти четтирер эвес үүве бе? — деп. Бойду-Хам алгырган. — Бодуң чивесдаа болзунза, мецээ берипсинзе, хүлге хөөп чээй мен. Ону чоп харамнаныр сен. Черле бай кижиниң харамын улус кайгаар боор ийин. Сээн естүрүп алган малың эвес, чер үүвезин чоп харамнаныр сен— деп, Бойду-Хам шыңла сеткили-биле хорадап, чемелээн.

— Чер-даа үүвезин болза, өзүп-төрүүр, үүргене чажар өйлүг үүве-дир. Оон кадында өө хеизиг балыктар ышкажыл. Балык чиксезинзе дөө Хемчиктің билектер дег чоон кадыргыларындан тудуп алзыза, Ам таптыг-ла озанар адаанда болгай. Холаар суг болза амыр-ла боор — деп, Ыңаажык тооваан хевирлиг чугаалаан.

— Бараа, кончуг кижи-дир сен але. Арай деп халас кежикти менден харамнаныр рын ол-дур ийин харын. Сээн харамыңны улус черле кайгаар үүве ийин. Ынчаңгаш бажың ажыр байып чоруурун ол ыйнаан — дээш, Бойду-Хамның дивээни-ле чок.

— Бо канчап тоорлу берпин, бир-ле сүдүн төпкен кадайлар-ла. Че, оларны чиксээрин кончуг болза, ам база барын тудуп эккээйн — дээш, Ыңаажык база-ла хуунун туткаш, суг алган шөлүнче сүзүп киришкен.

— Көрем моңу, кончуг кара-байны. Мецээ байыыргап канчаары ол — деп, Бойду-Хам химиренип, тип алган таакпызын төндүр тыртып четтикпээнде, Ыңаажык базала элээн каш ак-балыктар тудуп алгаш маннап келген.

— Ма, балыктарың бо-дур, та канчап чи — дээш, хуунун Бойду-Хамның баарынга салып каан. Дириг балыктар кыланайдыр бырланнашкан.

— Канчап чи деп чүзүл, хүлге хөөп-ле чээй — дээш, Бойду-Хам турган, курган будуктар чыып, от ужуда берген.

Ийи кижи балык быжырып чиир дээш ажаанзырап, кестүп хулденирин маган олурда, Ак кыдыңдан аныяк кыстың аяныг ырлап кел чыдары дыңналгын.

Эрээрген Хемчиңмейге
Эштип ойнаан байлан-на
мен.
Эрге-кара эжикейниң

Эргээнейде билээ-ле мен.

— Сендай чоруп ор. Дүштээр чем эккел чыдары олдур. Ол балыктарың ам аалыңче аппар — деп, Ыңаажык бирээзинге чугаалаан. Сендай дүлген эт, боова, дөмбүңде изиг шай эккелген. Ашактар чемненип олурар аразында, Сендай суг эдер дээш, сапыктарын ушту берген.

— Сапыктарың ужулба, уруум, сугнун соогу кончуг-дур, челбине бээр сен. Сапыктарже суг өдер эвес — деп, адазы уруунга сагындырган. Сендай хром сапыктарын дедир кедип алгаш, хүүрээн туткаш, мал гашты сүзүп чорупкан. Бойду-Хам иштинде Сендайның сапыктарын хараадап, бай улустуң магалыын аар кылдыр бодап орган. Ол шайлап алгаш, балыктарын таалыңче книр кагтылап алгаш, чорупкан. Адашкылар ажылын уламчылай берген.

Суггарылгазын орайтады дооскаш, адашкылар чаныр орган. Ыңаажык иштинде бо чылын тарыыр шөлүнден чеже хире тарааны ап болурун санап чораан. Үрезин чаагай болза, оон эки дужүттү ап болур. Бо чылын чажар үрезинин ол шагда-ла белеткеп алган. Оон арыг деп үүвези ана дош-ла. Адыштааш саарга суг саламы кончуг Чайын тараа мулактарлыг эгелей Сээрге, чула суггарыпкаш, ейүнде чашпаннап каапкар болза, чаагай-ла болур боор деп ол бодап чораан. Бүгү-ле үүвени үезинде шынарлыг кылыр болза, күжүр чер кижиин черле хомудаттас, дээрзин ол билир.

— Долу-ла салба берип каапкар болза, бо чылын тараа-даа эки-ле үнер боор, уруум. Чээрби барбаны чайлыг алыр боор бис. Оон кырынга Ак-Аксында улуска тарыткан тараавыс база бар болгай — деп. Ыңаажык иштинде санавышаан, чугаалаан.

— Хөй-ле болур хире-дик, ачай. Биске каш-ла барба четпес үүве бе?

— Чедер. Ынчалза-даа тараа кажан-даа артык эвес. Тараа тарып, артыкшылдыг тараавысты малга орнап ап чорааш, хөй мал-маганныг апаргаи болгай бис. Тараа черле херек. Тараа-быдаазы чодишпес улуска-даа бергей-ле бис. Өреге бүүзүү хырынга ей тараанны тарып-даа алыр болза, амдыы чылын чажар үрезин деп үүве бар-ла болгай.

Адашкылар ынчалдыр-ла ажыл-агыйын чугаалашпышаан, чанып келгеннер. Бүүдүрген үүлези дээш оларның кайызынын-даа сеткилинге өөрүнчүү кончуг болган. Сагыш хандыр ажылдаарга черле ыңдыг.

(Уланчылыг).

САМДАР-БАЙ

Д. Санчатка.

«Арагалаар, таакпылаар бак сен» — деп,
Аныяанда чектедип шаг болдуң, катым.
Тайып ушкаш, даянгаштын түрүп кээрин
Даайың турчук, дуңмай безин бүзүревээн.
Кады кырыыр—уругларын нези аан,
Хая көрүүп, бак чаннап чорбаан але.
Харын сени ээр-дагыр орүктардан
Кадыр арттын бединиңдиве үндүрүп ор.
Элээн чылдар ээлчежип солчүп эрти,
Экер эрес кижи болуп шүглүп үндүп,
Арагадан адырылгаш үр-даа болдуң,
Амыдырал агымынче шымныш кирдиң.
Саап ижер, шаап мунар малдыг-даа сен,
«Самдар-бай» деп шола атка база четтин.
Чажыргаш чоор, шынын сөглээйн: шак ол атты
Чамдык улус адаргалдан адаан чадап.
Төрүттүнген хүүн-биле йөрээл салып,
Дөргүл-төрел, эжин-өөрүн байыр түүтү.
Ажыл-ишке, амыдырал-чурттаганга
Аас-кежиин күдээн кижи күзеп арты!

Маадыр-оол АРТАА.

ОСКУНДУРГАН ОЛЧА

Күс дүжүп, анныыр сезону чоокшулап кээрге-ле, сагыжымга бо таварылга болганчок-ла кире дүжүп келир.

Октябрь айның төнчүзү турган. Баштайгы хар чаапкан. Аңчылар тайгаже аъттаныпканнар. Очур-биле база-ла диниңээр дээн черивиске чедип келдивис. Ол чылын диниң эвбек болган. Баштайгы хүнде олчалыг болуп, он ажыг-он ажыг диниңер өлүрдүвүс. Эртенинде дугурушкаш, ийи ангы угже диниңен чоруптувус. Кежээ одагга чедип келдим. Эжим чок. Шай хайындырып, чемненип алгаш, эжимни манагынын, ыяш чыып, одаг чаныче дажыглап турумда, имир дүшкен. Чадыр эжиниң чоогунга улуг от ужуткаш, оон чырыынга өлүрген диниңерим союп эгеледим.

Үе орайтап, дээрде сылдыстар четчи берген. Эш сураг. Сагыжымга хөй бодалдар кирип, коргуп эгеледим. Бирле дыңнаалап орарымга, одаг адаанче углай ыяш дызырт диди. Диниң союп, ыңаар көрүп каап олур мен. Элээн болганда, эжим ыяштар аразындан бичежек чудук ооргалап чүктеп алган бо үне кылаштап келди. Одаг чанынга келгеш: «Үёх! Турултум» дээш, ооргалап алган ыяжын оскуна аарак, черже салыптарга, оозу сыйлып чаштай берди. «Ах, халак! Шымда!» дээш, Очур девидеп-ле үндү. Тура халып келгеш, көөрүмге, одаг чанында ас Очурдан ол-бо былдан халып тур. Черден будук апкаш, халып бар чорумда-ла, ас «байырлыг» дээзиг, кудуруун ходуңнады чайбышаан, карангы эзим иштинче арлы берди.

Очур тура дүшкеш:

— Ам кая аалдырыл ол. Хей-ле хилинчектеинп, ярик чудук чүктеп чораан-дыр мен — дээш, хаваанда кылаңайнып турган дерин чода туткулааш, одагже базыпты. Чадырга боозуи чөлей салып турган Очурдан:

Амыдыралга болган таварылга

— Ол ас кайыын халып келди, канчап көрүп кааптын? — деп, айтырдым.

— Кайыын халып келди деп чүүл? Мен чүктеп эккелген кижи-дир мен! — деп, арай шыжыгып харыылады. Элдепсингеш:

— Канчап чүктеп эккел дээрин ол? — деп ылавыладым.

— Кежээликтей Онгар-Өзеини куду бадып орумда, мурнумда ас халып чор. Чоокшулап бар чорумда, чыткан ыяш хозунче кире халыды. Ман-биле баргаш, холдарым хаптарын дүре тутканы, кирген черинин аксын дуй бөөшкүнней кааптым. Ыяшты тепкилеп, ол-бо шимчеткилээш, кулаам дегзип дыңнаалаарымга, иштинде хылыртканыр маннап тур. Канчаптар аайын тыл чадап турумда, карангылай берген. Ам канчаар, одаг-га барып таарыштырып алыр дээш, ас кире берген ишти хос, чингежек ыяшты ооргалапкаш базыптым, Онгар-Өзеиден маңда чедир херин-ле чер-дир. Карангыда шыргай эзим иштинге үзүп ыяш ооргалап алгаш, кылаштаарга, ол-бо ызыртынып, кагылар, берге-ле үүве-дир. Арай деп чорааш, одаг чанынга эккел алганы олчамны оскунганым ол-дур — деп, Очур хомудаан сеткил-биле чугаалады.

Эжимче кээргел-биле көрүп, изидир тип каан пашта шаймны эскеш, аъш-чемнивистиң дээжизин солун кырынга делгей салыптым. Очур сыйлып калган чудукчугаштын ужунда хос черден холдарының хаптарын ушта тыртып ап, силгигилээш, чолдак тонунуң карманнарынче киир иткилеп алгаш, ийи башка чыткан чудукчугашты улуг от кырынче салгылапты. Кыпкан ыяштар дызыртканынын, чалбыражы дээрже дүүлүүштелип үнүп, карангыны одаг чанындан ырады сывыртап турду.

Очур чемненип дооскаш:

— Оскундурган ас-даа канчаар, чүрттаар аксыныг кежин ыйнаан. Ол хире черге кижиге база чүктедип алган. Халас черге үндүрген күжүмне кончуг-дур, оорга-мойнум ыстап тур — дээш, херилгледи...

Эрес-оол МОНГУШ.

Хандагайты суур.

ЧАРАШ ТООЛ КӨӨР ДЭЭШ

Чеже-даа ол телесериалдын ужун кочулашкын, шүгүмчүлел үндүрерге, бистиң кижилер ону көөрүнден ойталавайн турарлар. Көдээ ишчилерини иегелдезни ёзугаар «Байлар база ыглажыр» деп кинонун көрүлдезни кежээки үеже чылдырган болгай. А оон кол маадыры—кайгамчык чараш Марианна—Вероника Кастро чоокта чаа Москвага безин кээп каапкан...

Бодунун артисчи оруун Вероника Кастро 14 хардыында эгелээн. Театрга ажыл соонда ол телевидениеге тырттырып турган. Оон соонда режиссёрлар ону эскерип кааш, ёзулуг киноларга тырттырарынче чалап эгелээн. Ам оон тырттырган кинолары эндерик: ол үүгле мексикан ленталарга эвес, а америк, испан, бразил, итали рольдарга ойнап каапкан. Оларнын саны 20 ашкан. Оон иштинден эн-не билдингири—«Байлар база ыглажыр»—оон 249 сериязының чартыындан хөйну көрүп четтигипкен-не боор бис.

«Байлар база ыглажыр» үүгле россияжыларнын болгаш ХКД чурттарының сонуургалын чаалап алган эвес, ол делегейнин өске-даа кинорыногунче үнүп каапкан. Үүгле Италияга безин ону янзы-бүрү каналдар дамчыштыр 30 катап долгаткан. Чангыс сөс биле, чедишкиндир ийин але. Оон чылдагаанын Вероника Кастро боду мынчаар тайылбырлаар:

— Бистер шупту могаптурупкан бис. Кижи бүрүзүнүн ажылында-даа, бажыында-даа сагыш човаашкынар эндерик болгай. Телевизорну кыпсыптарга, база-ла берге айтырыглар, кылыктанчыг хөй чугаалар... дыш орунга нераин үрел аар сен. А телесериал үнүп турар болза, улус ону көөр, бичии када-даа болза кижи чараш тоолга чөттаксаар болгай.

А чараш Марианнаның ролюнун күүседикчизи — Вероника Кастро бо хүнгү чедишкиннерин ажыг дерин төп чораш чедип алган. Бодунун күжүн үндүрбес болзунда, үүг-даа сенээ белен келбес...

АЖЫКТЫГ СҮМЕЛЕР

● Хеп чуур порошокка дус холуп алыр болза, оон арыдары эки болур.

● Пиджактарның болгаш чүвүрлерини хирленгеш, кылаа берген черлерин уксус холуксаалыг сугга өттүрген чуга пос (марля) өттүр базыптар (бир стакан сугга омааш ишти уксусту холуур).

● Хепте сыгыгларны үр үеде читпезин деп бодаар болзунарза, оон иштин талазындан кургаг саван-биле чаапкаш, өл пос (марля) өттүр базыптар.

● Хирлени берген чүвүрнү кара саван-биле холуп каан сугга өттүрген марля өттүр базыптар —чүвүр чаада дег ярый бээр.

● Кылымал хем кеште хирлиг черлерни саваң холуксаазы-биле, а ёзулуг хем кештің хирлиг черлерин — нашатыр спирти, ижер сода болгаш суг холуксаазы-биле аштаар (нашатыр спиртин чартык литр сугга бичии омааш иштин каап алыр, а соданы —үш омаашты урупгар.)

● Кылымал-даа, ёзулуг-даа хем кеш эдилелде будук дээпкен черлеринге дус ургаш, ыылыг сүтке өттүрген тряпка-биле дүрбүүр. Ол черлерге дусту бичии өттүргеш, уруп каап база болур, ийи-үш хонгаш, дусту чымчак тряпка-биле аштапкаш, хемну скипидар-биле чааптар.

ЧАНГАН УГААН

•Чечен чугаа•

Улуг-хүн эртенинде Часкан-оол орай оттуп келген. Турар харык чок: бажы түүлээр; өрү көөрге, өөжү эдер, куду көөрге кускузу кээр мындыг. Чартык улуг-хүнү ажыглап, шалын алганын «чуп», чамдык өөрү-биле кады «шайлалга» кылын турганының салдары болбайн. Беш дугаар хүнде-ле белеткеп, чажыртынган акшалары шак-ла ынчан шалырткайндыр үштунгулап тургулаанар-ла болгай. Ылап аарыг таварааи болза, ынчаар хилинчектенип чытпайн, «дүргеи дузадан» долгадыпкаш, «дүлгүүрүн» тыптырып эмнеткей. Чүдей берген кижиге чүү дузалаар ийик? Ийет: «Бужартаан» таварылгада «бууулугбай» боду «хайбачытты» чайладып болур деп, бир дуржулгалыг арагчының сүмезн аарыг башка азып-тенип кирип кээптир. Ол дээрге кижи-даа эвес, "оран-дүште-ле «оттуг суг» деп шолага чединген амдыы ажыг сукснувус болбааже! Өртек-үнезн ей чок улгаткан-даа болза, кадай кижи таанда-ла «салгаан» кады-кыраанынче сагыш салып болгу дег. Оода оон кээргелин кедеп, кичээнгейин хилээн ботче кандыг янзы оваартыл алырыл? Арага-биле экташкан амыстан-на болгай. Ынчалза-даа четкерден безин чем эрей бергилээр-ле ышкажыгай бис!

Часкан-оол чарлыр чыгаан бажын ийи холу-биле чыыра туткулааш, овуузунуг ойдагылаан. Чөптүг-кызы аъш-чеи кылыр өрээлде сава-санга кангыралып, олче-даа кулак салыр хире аъс болган. Кээртээри чөгенчиг-ле, чарбыт-тыла аарак шалыза чүл?

— Аа, үё! Ат болдум-на! Акша-төгерикти ажылдап эккел-ле турар кижи-дир мен. Ажык-дүжүүр чоп көрбес мен? — деп, бергедээн эр бетинден эгелээн.

Кадайы бир холунда калгак, өскезинде шаажан аяк тудуп алган удуур өрээл иштинге көстүп келгеш, хыйланырының кывыскызын белеткей берген:

— Чүнү ынчап дембээреп чыдары ол бо ашактын? Эзирии ам-даа сергевээни ол бе? Кэш акша кармактааш, чежезин черже чажыптын?

— Акша-даа октавадым.

— Куттунупкан акшаны куду олуртуп, күзүп кааптың ыйнаан!

— Чүс-чүзү-биле эвес, муи-муну-биле санажыр кижидир мен. Барган ашаан бажы бузулгуже чыдырда, үнезн кудулаан, саны чаагай саазынны чоор сен?

— Арагадан эмгы үүве сагыжымга кирбес-тир бе?

— Амгы шагда арбын-на бараан ол-дур. Оон өске чүү салып алырыл? Аъш-чемге, ийик-хепке алган шалын кавыдаавас, арам-безерек боор-дур. Оода бир шилден бодап көрзүзе... оон-биле болганы ол...

— Ам чаа-ла муи-муи деп чытканын шалыныныл чартынын чаңгыс кежээ шаарлап алгаш, ам база боостаан соктаар бодап де? Сээн черле угаанын чаңгаи дыр!..

Өг-бүленин кадмы өкпезин көзүлдүр-ле хөрлээлеп чорда, ынаар ырак эвесте бирле үүве шаг-шаг кымнып, хуюксуг чыт-бус куттулуп кирип кээр орта, дегийт-ле паштаныр туруужуче караш дээн. «Паш хөөрээрге, бажыга чүү-даа артпас!» — диижп, агыйларының дугайында арай ыңдыг анекдот чугаалар-даа кылгылаарлар бар болгай. Элдээртиг база эвеген-чанагаш эвес-даа ышкаш! Ынчалза-даа ынчаар девидээр ужур эрлик азы дываажан орININарының эриктерин эгип баткылапкан мазадырывысты ойбаан. Чогум та кайызынга чоок турганын билбезивис шын. Шажын-чүдүлгевистиң чаа-ла одунган үезинде шаавыс-даа ол, ынчаш...

«Угаанын чанган-дыр!..» Часкан-оолдун өөжүнүн эдери чидип, кускузу келири соксан, бажының варыы намдап, хаваандан соок дер сыстып келген. Тура-ла халаан! «Ат болган» деп үүвен, аанайткан, шынап-ла бо эвес ыйнаан? Тиглеин берген баштан диттигип үне халааны ол-дур! Оон башка оон мурнунда чоп ойлап-дезип чорбаанын? Аал-ораны кайда-чүде угаан-сегээн үүвезн ирги? Арт ажып, хем кежип ынчап түредир дивээн бе? Кайынын, кымдан уктаарыл? Чедип, сүрүп алыр аргазы үүл? Кашкан кадайлар дег, кандыг аайлыг угаан боор?

Кызыл-даван буду-биле соок шалага базыпкаш, девидээн кижиң деткерлип, борбак бажын ажылдады берген. Оон иштинде аай-дедир көшкен бодалдар ам аайлажып, чаңгыс уг-шигге чагыртын өгелээннер. Бодан, кеский, бодан! Боданганы ботка херек. Бо шагда болчуп кээр кижи ховар. Суг курту дег, шуптузу хавыктангылапкан.

Үе база кыш турган. Шаңхыраа шыпкан тос-тостун соогунда чанаттаанын бодаарга, чедер черя шоолуг ырак эвес-ле болгу дег. Кашкан кыс төрүп каан ада-незинге баар, а угаанны кым-чүү төрээнил? Па! Баш эвес бе? Башкар-башкар. Баажызын айыт!

Кандыг-чүү-даа болза, участок төлээзинге барып, оон дуза дилээрин демгизи сумелээн. Бажы ээзинге аан!..

— Элдептиг-ле чүве-дир!— деп, мунчулган эштиң будалчак тайылбырын дыңнаш, корум-чурум хайгааракчызы бүдүү хулумзурупкен. «Өөдежок багынны!»-даа дээни ол чадавас, «өшкулерин» база өйде-өйде ажыктыг болдур ийин!» дигенидаа билиш чок. А силер демги божуткулап каан шилдериңер иштинден сураглаңмадынар бе, хаматы?

— Чок, чок!— деп «куруглаткылааан» дээнинин өске сөске чоок уткалын чайладыксааны илден ун үзе кирген. «Божудар-төрүдер, ишти-хырны» дээн чижектиг аан! — Ол оо-хоран оранынче кирер угаан чок!

— Солун-дур оо? Човаавайн көрүнер! Харын, ук хоранда карак ажыт дезиптээн бе?

— База чадап чок... Барган черин-не тодарадып берзинерзе, ажык-чарлыг үениң аайы-биле аравыста ажытчажыт чокка чугаалажыр бис ыйнаан...

— Онза таварылга-дыр!— дээш, шагдаа соңга караанче чоокшулай кылаштай берген. Оон бир-ле чүве дилегзинген дег көрзүнгеш, айтырган: — Дуу ол тейни билир силер бе? Азы мынча ботка оваарбаанынар магат чок!

— Кайы?— дээш, Часкан-оол чаңгыс көрүштен алгырыпкан. — Чунгулаар-Тейле-дир!

— Суурувустун улуг-бичии улузунун шуужуп турганнарын эскериңер бе?

— Хаа! Ана кара кымыскаяк!

— Кудумчуларны, бажыннарны чеже-даа кезий кирзинерзе, куруг чыгыы-ла. Өлчаш, өгбе-кырган азы аарыг-аржык санныг кижилер-ле арткылаан.

— Телевизор... тейден... солун эвес деп бе?

— Тенгиже олче хайгаар эвес. Арыг-агаар артыш-биле дөмей. айдыссыг хейнүн карга кеску болгай, хөргеннер болгай аан. Тей-ле тепкенинер дээре-дир!

Каражадаан кижи сүмелээн черинге чөгелинден шөшпуртуп каан.

Дер-бузун чоттуна-чоттуна, тейниң эдээнге мүн-не калгып кээп-тир. Оон-на...

— Ол-ла болгай, кожа! Оруун ам-на тыпкан-дыр сен! Ажы-төлүм! Аалчыны «дөрже» чалап көрээлинер!— дээн соонда, кадызы Кан-оол ирей шагаанын Сагаан-Өгбези дег апарган үткүй келген. Суурнуң шуваганыларындан эгелээш, назын халыынында аныяк кыстарына чедир агаарлап-дыштанган арыамытаны чаа келген кижини үглеп алгаш, чүнгунун шыпшык бажынче сөлеп үндүре берип-тир.

— Ёзулуг дыштанып деп үүве бо-дур. Олурувут! — дээш, кырганы болунун шааначе озалдаан кожазын чалаан дег болганда, каткыхөг, сыгыт-курай динмиттелип үнген. Часкан-оолдун чүрээ чаазынче дап берген, карактарын ыяк шийипкен, салаалары шанактың чалгынындан салдынмаанар.

Байыр чедирген үниер дыңналгылаан. Көрүп кээрге, тейниң эдээнде тендицейнип турып-тур. Бо удаада эш арагадан эзирбээн болбайн аан!..

Хем дүш эрте бергенде, Часкан-оол бажыдынга чалыыткай берген бакылап келген. Эжиктен-не эзирининде ышкаш эвес, эрестиг алыырган:

— Чөптүг-кызым! Чөгенчиг-ле чораан-дыр мен. Чаңган угаанымны эгидип алдым!

Куулар ЧАШ-ООЛ.

Барыын-Хемчик район,
Эрги-Барлык суур.

Сээң кадыың — бодуң холуңда

ХӨЛҮН ЭРТТИР ХӨЛЗЕВЕҢЕР

Бүдүүлгезиниң сан-хөө талазы-биле ядаран калганының дугайында сагыш аараан директорнуң аажы-чаңы дүвүрелдиг, Шугулдаачал, оон үйгүзү-даа келбес, ажылынга кичээнгей чок, холу салдынчак боор.

Аша аңаа өскерлип турарын билип каапкан хереженгирде ыглап, бирде чаңгыс угже көргеш олуруп бээр, чем чиир хөөкү-даа чок, үйгүзу чидер...

Мыңдыг хевирлиг чүүлдер амыдыралга бо-ла таварышкылаар. Улустуң берге байдалда боттарын алдынын турарын эртем дылында «стресске харыы» деп турар. Кижиге стресстер херек бе азы чок бе?

Эртемденнериниң бодап турары-биле алырга, шак ыңдыг стресстер кижиге херек боон турар. Чүгле ол хөлүн эрттир көвей болбас турар ужурлуг.

Стресстерни кайы хире «норма-чижекке» ап турар бис? Бо таблицадан сонуургап көрээлинер:

Чоок кижизиниң өлүмү — 10
Чарлыышкын — 7.
Өгленири — 5.
Ажылдан үндүртүү — 5.
Чоок кижизинин аарыы—5.
Иштелири — 4.
Эрте бээр чиик аарыг — 4.
Ажылында улуг өскерилгелер — 4.
Сан-хөөзүнде өскерилгелер — 4.
Хуу чурттагда өскерилгелер — 4.
Өре ужун сагышсырал — 3.
Төрелдер-биле бергелер — 3.
Хууда чедишкин — 3.
Доозарының шылгалдазы—3.
Өске квартираже көжери—2.
Үйгү келбези дээш — 2.
Хөлүн эрттир үйгүжүзү — 2.
КАН-биле чөрүлдээ — 1.

Ам балдарны кадыптынар. Бир эвес 10 сандан эвээшти алган болзунарза, көңгүс ажырбас-тыр. Стресстерни өйүнде ап турар-дыр силер. Ыңдыг болганда, кадыкшылыынар бо чоокку айларда эки болур-дур.

Бир эвес 10-дан 17 чедир сан алган болзунарза, силерниң чурттаганарда элээн улуг өскерлиишкиннер болгандыр. Кадыынар талазы-биле улуг айтырыглар тургустунмазын дээр болзунарза, дүвүрелдериңер дугайын уттуптарын кызыдыңар, ынчаңгаш таваржып болур бергелерни чиик көөрүм оралдажынар.

18-тен хөй сан алган болзунарза, байлал, шынап-ла, нарын-дыр. Силерниң ап турар стресстериниң хөйү кадыныныва хова чедирип болур. Моон соңгаар эки дыштанынынче сагыш салынар. Черле оожурган шыдавас болзунарза, психотерапевт эмчиге баарынар күзенчиг.

Тыванын ССРЭ-ге каттышканының 48 чылынга

ДЕМДЕГЛЕЛДЕР ДЕПТЕРИНДЕН

Даарта, октябрь 11-де ССРЭ-ниң составынга ТАР-ның киргениниң бээр 48 чыл болур. Чоокка чедир-ле демдеглеп, байырлап эрттирип келгенивис бо хүнге кижилерниң хамаарылгазы амгы үеде ангы-ангы. С. К. Токаның ол үеде демдеглелдер кылып чораан дептериниң бижимелдерни олла хевээр номчукчуларга таныштырар бодадывыс:

1. Москвага 1944 чылдың сентябрь 13-те дүнекиниң 1 шакта келдивис. Бисти Г. П. Латышев, М. И. Мурченко, Бахитов, Енэак, Кузьмин олар уткып алды.

2. 1944 чылдың сентябрь 14-те Биче театрга Островскийниң «Бөрүлер болгаш хойлар» деп шинзин көрдүвүс.

3. Эртен эш Лозовскийге чордувус — аажок чылыг уткып алды. «Тыва ССРЭ-ге кадай боор деп турар ышкажыл, аас-кежиктиг өг-бүле боорунга идегеп каалы».

Тыва чон бодунуң амыдыралында мындыг аас-кежиктиг болгаш төөгүлүг айтырыгга келгенинге өөрдүм.

4. 1944 чылдың сентябрь 16. Эш Михаил Иванович Калининге ужуражыр улуг аас-кежиктиг болдувус. Бир шакка каш минута четпейн турда, келдивис, ол шагда-ла чедип келген болду.

Эш Калинин бистин-биле ужуражып келгеш, чоокшулап кээп, мендилешти. 7-ги Онза сессияның Декларациязын тутсур мүрнунда дараазында чүве чугаалады:

Эш Михаил Иванович Калинин!

ТАР-ның Биче Хуралы 1944 чылдың август 16-17 хүннеринде эрткен 7-ги Онза сессиязынга тыва чоннуң ак сеткилдиг күзелин болгаш тура-соруун илередип, өндүр улуг Совет Эвилелиниң составынга Россия Федерациязының автономнуг облазы эргелиг кылдыр ТАР-ны киирериниң дугайында төөгүлүг Декларацияны хүлээп алган.

Октябрьның социалистиг Улуг революциязының болгаш орус чоннуң акы-дүнмалышкы дузазының түнелинде, бодунуң хосталгазын болгаш аас-кежиктиг амыдыралын чедип алган тыва чоннуң шагдан бээр күзели — хөй националдыг улуг совет улустуң өг-бүлезинге чурттаары база ажылдаары чораан, чүге дээрге бодунуң моон-даа улам аас-кежиктиг болгаш өөрүшкүлүг чурталгазын үүгле ында дип билип турар.

Улусчу революцияның 23 чылдарының дургузунда Тыва совет улустуң дузазы-биле улус ажыл-агыйынга болгаш культурага аажок улуг чедиишкиннерлиг болган болгаш бодунуң амыдыралын улуг совет улустуң амыдырал-чурталгазы-биле чарылбас кылдыр каттыштырган. Тыванын улам дүрген экономиктиг болгаш культурлуг хөгжүлдези үүгле ССРЭ-ниң составынга, өндүр улуг сталинчи Конституциянын хереглериниң адаанга бооп болур дээрзин эрткен 23 чылдар көргүскен.

Бистер, ТАР-ның бүрүн эргелиг делегациязы, Михаил Иванович Силерге, ТАР-ның Биче Хуралының VII сессиязының Тыванын ССРЭ составынга киреринин дугайында Декларациязын хүлээдип берип тура, ону сайгарып чугаалашкаш. Тываны ССРЭ-ниң составынга киирип аарынарны дилеп тур бис.

Бистиң дилээвистин хандыртынган болурунга идегелдиг бис, ынчан бистиң чонувустун эн чаагай күзели — ССРЭ-ниң составынга улуг орус улус-биле чангыс өг-бүле болуру боттуг үүл апаар.

Михаил Иванович бисти столче чалааш мынча деп чугаалады: — ССРЭ-ниң составынга хоойлу ёзугаар кирип аар дээн ышкажынар чүл. Херек кырында силер ол чокка-ла бистин турган болгайсилер. Бистин-биле кады чурттап болгаш ажылдап келдинер.

Ол бүгү ышын деп бис чугаалаадывыс, чогум-на ол хоойлужуттунмаан үүлдер бистиң дүрген хөгжүлдевиске болгаш бистин чуртувустуң хөгжүлдезин Совет Эвилели-биле чангыс аай агымче киирериниге шаптыктап турар.

— Силериниң таланардан кандыг-даа ыйдыышкынар турбаан үүве ыйнаан, чон бодуң чөпшээрежин турар бе? — деп, ол айтыды.

Чон шагда-ла ол дээш, харын-даа бистин мурнувуска шуут дорт ТАР-ны ССРЭ-ниң составынга киирер дугайында болгаш өске-даа айтырыгларны үүге тургуспайн турар силер деп айтырып туварлар деп чугаалап бердивис.

Бо болуушкунну ак гвардейжилер, староверлер канчаар хүлээп аарларыл, оларның аная хамаарылгазы кандыг болурул, хүлээп албас болбейн канчаар, үүге дээрге олар ынаар Совет эргелиг-чагырган дескеннер болгай. Ол мыдыг харын. Кол-ла үүве, чоннуң хөй кезиниң ол дээш бооп турары болур. Бүгү чон ол дээш болган болза, оондаа эки-дир. Силерниң айтырыынарны Президиумга тургузар бис, бодап көөрүмге, силериниң дилээнер хандыртынар ужурлуг.

Оон соонда моны айтыры: — Тывада үүге малдың баш саны кызырлып турарыл, кандыг чылдагаанарже ону чүүй каап болгурул?

Бистиң тайылбырларывыс соонда, олче улуг кичээнгейни салырын чугаалады — үүге дээрге ол Силерниң байлаанар болгай диди.

ССРЭ-ниң составынга ТАР-ның киреги арат кижиниң байдалын бакыроазы-биле эвес, экижидери-биле холбашкан болгурунче онза кичээнгейни утландырары чугула.

(Уланчылыг).

КЫРГАННАРГА—АЖЫК СЕТКИЛ-БИЛЕ

Каттышкан Нациялар Организациязының шинтпири-биле октябрь 1-ни Бүгү делегейниң улгады берген улустарының (кырганнарның, хоочуннарның) хүнү кылдыр чарлаанын билир бис. Ол доктаалды амыдырал кырында боттандырар сорулга-биле Тес-Хем кожуунуң чагыргазы болгаш район Соведи чер-черлерге, суурларга хоочуннар хүнүн эрттирген болгаш район төвү Самагалдайга ол хүнүг сентябрь төнчүзүнде организастап эрттиргени эки болгаш буянныг, хүндүткелдиг чорук дээрзин аная келгеннер демдеглээн, оларның сеткил-бодалынга таарышкан.

Хоочуннар хүнүн кожуун төвүнге организастап эрттирер комиссияны район чагыргазының оралакчы даргазы О. С-Б. Арапчорну, районда хереженнер чөвүлелинин даргазы С. С. Шойдунну баштадып он кижи составтыг кылдыр сентябрьның ортан үезинде-ле бадылаан турган. Оларның организастааны ачы-буян марафонун канчаар эрттиргенин допчулаар бодаан мен.

Ажыдыышкынны болгаш байырлыг митингини Тес-Хем кожуун чагырыкчызы Сүндүвей Яндак-оолович Мөнге кылган. Оон чугаалааны болза:

— Районда ниитизи-биле 1712 пенсионерлер болгаш инвалидтер, пособие ап турар чартык болгаш бүдүн өскүстер бар. Оон иштинде пенсионерлер 638 кижи. Пенсионерлерге кол кичээнгейни угландырып турар. Чижээ, «Чодураа» совхоз бо чылын оларның социал камгаладын экижидер сорулга-биле 68 мун акшаны чарыгдаан. Оларның пенсия акшазын саадатпас дээш дээштиг хемчелерни алгылаан. Амыдырал хандырылгазынче, аъш-чемче кол кичээнгейни угландырган.

Кырганнар кааа-даа хүндүлүг. Ийе, шын. Ылангыя шаандакы тыва кижилер өле баштыг өгбелерии, ак баштыг аваларны аажок хүндүлээр, оларга чоргаарланыр чораанын амыдырал бадыткап турар. Өле баштыларын өртектир сөстерин кичээнгейдиг дыннаары аныяктарның хүлээлгези, амыдыралдың негеллези турган. Чүге дээ, олар чурттаганын шулуганынга силгидип-даа чораан, амыдыралдың ажыг дүзүн амзап, агтын көрүп, чулуун ижип-даа чоранзар. Ынчангаш оларның амыдыралы дуржулгазы улуг.

Көрбээн чүвези, кедурбээн көнээ чок ыдыс-кырганнарга хөй «ыдаарга» башкылап, Советтер ажылын кылып чораан күш-ажылдың хоочуну Д. Б. Салчак, хереглекчимер, ниитилелиг хөй чылдарда ажылдаан О. С. Кара-оол, О. Ш. Тарма, ыяш ажыл-агыйының хоочуну О. Г. Күдерек болгаш Ак-Эрик суурнуң үндезилекчизи С. Д. Манзат дээш, өскелер-даа хамааржыр. Хоочун коктуг, хоо-тараа чемзиг. Оларның амыдыралчы дуржулгазының үлегер-чижээн алыры чугула.

Ачы-буян марафонунуң кол кезээ болур хоочуннарның боттарының белеткээн концертин чон соңуургаан.

Хоочун бот-тывынгыр артистер: Николай, Екатерина Чындыгырларның, Чайкина Ламажаптың, Борбай-оол Чоодунуң, Минчеймза Марчынның ырларын, Федор Таунуң каргыраа, сыгыдын чон таалап дыннаан.

Ачы-буян марафонунуң үезинде аъш-чем, ылангыя тыва чемнер болгаш аргаан, даараан хептер делгелгези база болган. Ол делгелгелерге Балчытмаа Кыргыс, Бүрүлбаа Төмүр-оол (тыва хептер даараарының), Байыр-Сарыг Күжүгет (аргыырынга, даарзарының), Хүлер-оол Апыкса болгаш өскелер-даа шылгараан болгаш акша шанналдарын тус-туста алгылааннар.

Оон ынай бир онзалап демдеглеже чогуур үүл болза пенсионерлер кайы организацияда үнген болдур, ол организациянын удуртулгазы тус-туста дузаламчы шаннал акшаларны барык кижи бүрүзүнге берги-лээни болур.

Районуң албан черлери, организация бүрүзүнден пенсионерлерниң агар санынче акшаларны массалыы-биле шилчиткилээн. Агар санче шилчиткен акшаның ниити түүү 72.853 рубль четкен. Оларның эн-не идепкейлигленге септелге-техниктиг бүдүрүүге чери он мун акшаны, Самагалдайның долу эвес ортумак школазы, көжүп чоруур механизастаттынган колонна, районуң хереглекчилер ниитилели дээш шупту чээрби ажыг организациялар, коллективтер денгел-хирезиниң шаа-биле акшаларны бергилээн болгаш шилчиткилээн.

Ол ачы-буян марафонун эрттиреринге четпес үүлдер, ол хире улуг хемчээлдиг марафонну (район хемчээлдиг) тоомчага албаан коллективтер бар. Оларга, районда эн-не хөй шалын ап турар подстанция, өртке удур отряд дээш, өске-даа улуг организациялар хоочуннар хүүнче сагыш салбаан, чондан хоорук чоруун көргүскен. Ол дээрге үенин байдалынга дүүшпес чорук деп түнеэн. Ачы-буян марафонунуң төнчүзүнде халас шайлаашкынны хоочуннарга организастап эрттирген.

Тес-Хем кожуунга болуп эрткен кырганнарга тураскаткан ачы-буян марафонунуң эрткен байдалын түнеп тура, **«Өгбелерге мөгейип чор»** деп шулүүмбиле бо үүлүмүү доозарын күзээн ийик мен.

Дээди эртем дооскан мен деп хөрээн чайыр,
Денгни черле мактанмайн көр, чованчыг-дыр.
Бүүрүл баштыг өгбе кижи ырак эвес
Мүрнүн-биле эртип бар чор, аная мөгей!
Чурталганын шуурганынга чеже катап
Шөлү бодуң силгиткен-дир, оортан айтыр.
Хайым хемнер орууп дуглай турупларга,
Канчаг эштиг кешкен сен? деп катап айты-
Амыдырал аагын көрген, чулуун ишкен
Аранызга еде баштыг өгбе кижи
Пеэли эртем дооскан-даа бол, назынында
Дөзүп болбас пайык көрген Мерген ол-дур.

Өөлет ЧИНМИТ.

Тес-Хем район.

Ачы-буян марафону

СПОРТ • СПОРТ • СПОРТ • СПОРТ •

«СОҢГУ ЧҮК-92» КУНГУРТУГДА

Профэвилелдериниң эки тура спорт ниитилелиниң «Хүреш» агитбригадазы он беш чыл буруңгаар тургустунгаш, республикага күш-культураны болгаш спортту сайзырадыр, ону пропагандалаар талазы-биле улуг ажылдарны кылып турар. Ук агитбригаданың чамдык кежигүннери чоокта чаа Кызыл районда ыраккы Кунгуртуг суурга чедип, ооң ажыл, амыдыралы-биле таныжып, спортчу ужуражылганы аная организастааш келген. «Хүреш» агитбригаданың бо удаада кол сорулгазы — «Соңгу чүк-92» дээр чаа программаны ажыл-херек кырында боттандырары болуп турар.

Ук программаның кол кезектериниң бирээзи— ырак тайгатандыда чурттап чоруур ивижилерниң, малчыннарның, анчыларның болгаш балыкчыларның амыдырал байдалдарын экижидер, оларның бүгү талазы-биле хандырылгазын, уран чүүлге, спорт болгаш күш-культурага негелделерин боттандырары болуп турар. Ынчангаш профэвилелдериниң спорт ниитилели (даргазы Тыва Республиканың улус депутады В. С. Биче-оол) ук программаны боттандырар дээш Улуг белеткел ажылдарын кылып чоруткан. Москваже каш катап чоруп турган, акша-көпеекти, сан-хөөнү чедип алган. Бодап-даа көрүнер даан, Кунгуртугже ынчан чангыс кижиниң безин самолёт хөлезини 1068 рубль болган. Ынчангаш Ук агитбригаданың 6 кежигүннери аная четкеш, боодалгага болгаш чалаг чарыштың маргылдааларын организастаан.

Бо талазы-биле культура-спортчу бирги фестивальдың дугайында программаны тус черниң чагыргазынче баш удур чоруткан-даа болза, ол чагаа аалчыларның үүгле четкен хүмүүде барган болган. Ынчангаш ырак-узак черлерде чурттап турар ивижилер болгаш малчыннар бо маргылдааларга киришээн. Ындыгдаа болза суурның дыка хөй чурттакчылары культура-спортчу фестивальга массалыы-биле киришкен деп чугаалап болур.

Ам Кунгуртуг суурга эрткен ол маргылдааларның дугайын дыннадып көрейн. Сүбботада 25 метр хемчээлге боодалга маргылдаалары эртен 10 шакта эгелээн. Аная эр улустың 12, хөрээженнің 7 командалары шанналдыг черлер дээш турушканнар. Хөрээжен спортчулар аразында Кунгуртуг ортумак школазының командазы хөй санныг болуп, бирги черни ээлээн. «Тере-Хөл» бүдүрүүге кооперативниң командазы болгаш музыка школазының төлөдери ийиги-үшкү черни үлешкен. Эр улус аразында ургларның музыка школазының командазы эн хөй санныг болуп бирги черни ээлээн. Көдээ Культура бажыңының болгаш анчылар командалары база шанналдыг черлерни ээлээн. Ниити команда талазы-биле ортумак школаның адыгжылары өскелерден ылгалып, бирги шаннал —кубокту болгаш вымпелди чаалап алган. Ийги черде—Культура бажыңының, үшкүзүнде — бүдүрүүге кооперативниң командалары болган. Ооң кежигүннериниге база кубоктарны, вымпелдерни тывыскан.

Хууда бирги черлер дээш маргылдааларга ниитизи-биле 95 адыгжы киришкен.

Хөрээжен спортчулар аразынга Шынаа көдээ Советиниң бухгалтери Тамара Константиновна Доржу эн дээре түүнелдиг болуп, бирги черни ээлээн. Аная бирги черниң шандалы —150 рубльди, хүндүлел бижикти болгаш вымпелди тывыскан. Ийги шаннал — 100 рубльди болгаш вымпелди Серенмаа Хомушку чаалап алган. Бүдүрүүге кооперативниң төлөөзи Галина Чыпсымаага үшкү чер дээш 50 рубльди, вымпелди тывыскан.

Эр улус аразынга маргылдаалар база кончуг чидиг байдалга эрткен. Чамдык спортчулар боттарының хууда бооларын аная ажыглаан. Ортумак школаның трактористи Александр Чигден бирги черни бүдүрүүге-биле чаалап алган. Бүдүрүүге кооперативниң кол инженери Яков Шавчиминиң тиилекчиге каш-ла сан четпейн баргаш, ийги шанналды чаалап алган. Культура бажыңының ажылдакчызы Сүрүнмаа Ли үшкү черни өөлөөн.

Ол маргылдааларга школаның ийги командазы, автопарктың, эмнелгениң, «Хайгыс» деп биче бүдүрүүлгениң, Сарыг-Хөл фермазының, көдээ Советтиң болгаш өске-даа Черлериниң спортчулары кончуг идепкейлиг, улуг соңуургал-биле киришкен дээрзин демдеглээр херек.

Воскресеньеде ортумак школаның спорт шөлүнге чадаг чарыш маргылдаазы уламчылаан. Эр улус 1000, хөрээженнер 500 метр хемчээлдерге маргышкан. Түннелинде хөрээжен улус аразынга ортумак школаның он бирги классының өөреникчизи Айсуу Муизук чемпионнаан. Ол-ла школаның башкызы хоочун спортчу Чечек Валерьевна Оюн бодунуң өөреникчизинге финиш чоогунга мурнадыпкаш, ийги черни ээлээр аргалыг болган. Ургларның музыка школазының башкызы Чодураа Шыырап үш дугаарында келген.

Эр улус аразынга чарышка старттан эгелээш финишке чедир школаның башкызы Анатолий Доржу кымга-даа четтирбейн келген. Биче бүдүрүлгениң төлөөзи Сергей Шагдыр болгаш ургларның музыка школазының башкызы Юрий Комбу олар ийги-үшкү черни тус-тузында ээлээн.

Ынчангаш команда аайы-биле ортумак школаның спортчулары кубокту болгаш вымпелди чаалап алган. Бүдүрүүге кооперативниң болгаш ургларның музыка школазының командалары ийги-үшкү черлерни үлешкен.

Кунгуртуг суурга эрткен бо маргылдааларга ниитизи-биле 140 хире спортчулар улуг соңуургал-биле киришкен болгаш келир чылын «Соңгу чүк-93» дээр маргылдааның программазын улам калбартып, культура-спорт фестивалын улам массалыг болгаш ажыктыг болдурар дугайында боттарының саналдарын киргген. Шынап-ла, моон мурнунда Кунгуртуг суурга ындыг чергелиг улуг маргылдаалар, спортчу оюнар эртпейн турган дээрзин ук фестивальдың киржиктилери чугаалап турдулар.

Культура-спорт фестивалының программазының кол чүүлдериниң бирээзи — уран чүүл көрүлдези. Аная ургларның музыка школазының, бүдүрүүге кооперативниң, ортумак школаның болгаш өске-даа коллективтер кончуг идепкейлиг киришкен.

Ооң тиилекчилериниге болгаш идепкейлиг улустарга «Хүреш» агитбригадазының кежигүннери Владимир Биче-оол, Күшкаш-оол Ховалыг, Батый Кенеш, ыраажы Татьяна Доржу болгаш оон-даа өскелер шанналдарны байырлыг байдалдарда тывыскан.

«Хүреш» агитбригадазы Кунгуртуга чоруп турар үезинде Сарыг-Хөл сүт-бараан фермазының ажыл-ишчилери-биле база ужуражкан болгаш аная солуп программалыг концертин көргүскен. Тыва Республиканың улус депутаттары В. С. Биче-оол, В. Ф. Чадамба олар боттарының депутат ажыл-чорудулгазының дугайында ужуражылгаларга дыннадыгларны кылып, Тыва Республиканың Дээди Совединиң эрткен сессияларының ажылының дугайында тайылбырны кылып, чоннуң чамдык айтырыгларынга тодаргай харыылар бергеннер. Мындыг чергелиг ужуражылга ортумак школага болгаш суурнуң Культура бажыңынга база солуп эрткен. Ук депутаттар «Соңгу чүк-93» программа өзугаар Кунгуртуг суурга тускай спорт залын тудуп болурунуң дугайында боттарының санаалдарын киргген. Оон акшаланды-рышкының профэвилелдериниң спорт ниитилели долуу-биле харылаар. Бо спорт ниитилели бо талазы-биле дуржулгалыг. Чүге дизе оон сан-хөөү-биле республикада 6 спорт залын туткан болуп турар. Ынчангаш бо чугула саналды кунгуртуг-жулар кончуг улуг өөрүшкү-биле хүлээп ап, ону херек кырында боттандырарынга боттарының үлүүн киреринин аазаан.

Ынчангаш «Соңгу чүк-93» деп культура-спортчу фестиваль оон-даа артык солуп болур дээрзинге идеген казы.

Виктор КАРА-САЛ.

СУБИДАЙ

(Уланчызы. Эгези №№ 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 193, 194, 195 «Шында»).

Сүме Тевечини дыннап олура, ниттинде: «Бо-даа база аная эвес хире амытандыр, ооң-биле та канчаар чугаалажыр үүве ийик, нарын арга херек тур боор» кылдыр бодаанган. Дыннаан үүвезиниң алыс утказы Сүме дүне дүжээн дүжүүнде көргеш, моон соңгаар чурталгазын — Чаа-Хөл шынаазы биле Туна тайганың Кара-Дуруг аразынга көжүп, ан, мал, тараа ажылы кылып чурттаарын, алызында баргаш Тевечи-биле холбажы бергеш, кижи көрүп көрбээн ырларны ырлажып, кижи самнап көрбээн самнарны самнап чоруур апаарын көрген. Ол дутайын үүгле иштинде бодап алган.

Эртенинде, дан бажы шарахере, даш бажы сарыг-шокар турда, ийи аянчы ийи талаже аъттаныы чарылган.

Сүме Сарыг-Хөлдүн Бурган турлаанга санныг хонукта албан хаан эрттирген. (Амгы үеде болза, контракт керээлиг ажыл — **авторнуң тайылбыры**). Шериг мергежили оон хей-аъдын көдүрер, оон мөчүбодун сергедир, оон назынын узадыр үүле болуп турарын Сүме элдепсиниң билип каан. Ынчалза-даа хоорайга чаладып баргаш, каш хонук ноюрзап алгаш, аал-оран алган кадай, ажы-төл дугайында эъди-кежи ыстап бодап көөр апарган. Ол беш-аллы харлыында бызаа каларар хүлээлгезин бодап, бодунуң хензиг ажылы-биле кижилерни өөртүп, оларның чымчак сөстерин дыннап чораанын чаптап сактып, ол таварылгалар оон боду-биле болбаан, а өске оолак-биле болган. ол боду хажыызындан көрүп турган ышкаш кылдыр бодаар. чамдыкта чаптааш катыызы көөр, чамдыкта хөөргөөш ыызы көөр элдептиг турган.

Тевечиниң чурталгазы оон сагыжынга ямбылыг таймын бодаллаанны болгаш күзелдерни хейну киргген. Бир эвес үш кадайлаа ап алгаш, үш аалга мал-маганныг чоруур болза, эктиндеп элээр. хырныдан аштаар туржук, харын Денгис-Хөлдүн эриинде хаты ышкаш, улуг аалдың зээ, ургдарының сүлдези, бүгүдеге хүндүткелдиг, камгаладыг, төөгүден дөстүг, төрелиндеи ханныг улуг кижи болуп болур. Сүме Денгис-Хөлдү болгаш Борадайны сактып келгенде, эът-кежи взинейнин, чүлдү-чүрээ чымыртқайны бээр турган. Ынчалза-даа кара баштыг, чүс сөөктүг хөрээжен кижи ботбашкаланыр оруун тыва бергеи, ында буруу чок, бойдустун чаяалгазы болуушкунуун утказы болуру мүн. Сүме кавыыргааш, катыыдан эгеннрян безин бодавайн, үрезин чажыл, хөй хөрээженни көрген. Ында кижи кайгаар чүве чок, делегейнин дески эвезин, чурталганын шуут болбазын билбес кижи ооң каты эвес...

Эът-дамыры чежемейниндаа кыптыгарга, Сүме тутту-нуп, шынарлыг чемин чип, шапкан аъттын эзеринин кырында кадай алыр чанчылды бодарадыр хүнүн манан турган. Артыжаныл. алыс бодун арыгаттынын, амыраанга сес хар четпээн оолак дег шевертин болуп чедерин чазаттынын турган. Ол хүн-даа келген-не! Сүме үш хонук бүрүнгаар казыра дег ирттин эъдин шуптузун чипкеш. улуг отту ужуткаш, оорга-лап дыштанын. ыяк сооттунуп алган. Ол хүнүнүн эртенинде оон мөчү-болу хатсалгын ышкаш чиик болган. Сүнезин биле мөчү-сөөктүн эвилели чүдеп артык чогаан турган.

Сүме-Белиниң эдээнге хей чон чыглып келген. Мөнгүн дерилгелиг куда аъды дышшелээн саваа турган. Оон чанында амырактарның аъттарын шууштур баглаан сес улуг баглааш сыныышас болган. Амырактар боттары база-ла ыяк эвесте, оларны тос каът энчектеринин кырынга дискеттендир олурткаш ийи будуун хажыызынче аа-салдыргаш, бир будуунун ийини үштүн каап турган. Бурунгу Тывага кыс кижинин будуунун бичиизин чаптаар, салааларынын дескизин чаразыныр, эзэзэзинн борбаан магадаар, а эзэнгилээжинде сыртылаштыг болза, хей ажы-төлдүг болурунун демдээ деп көөр турган.

Сүме амырактарны чангыстап эргилдир көргеш. Казанак назылыг бир түү кызыжактарның чараштарын канчаар ону. (Ол болза 13-16 хар үези— **авторнуң тайылбыры**). Олар өйлеп-өйлеп баштарын донгайткаш, чаштарын куду силгиптерге, часкы шагның анай-хаагы салгын-сырынга сагланайны турган ышкаш апаргылаар. Манва эн кадык, эн силиг, шупту-ла бир ыяк кызыжактарны шилээн-даа болза, оларның аразында ылгалы илден, дөнмектериниң дөстектери, эмиглериниң бөрбектери чангыс аай эвес болган. Сүме төгөрик арыныыг, дөрбегер эриннег, күлер дег хүрен шырайлыг кысты шилип алгаш, оон баарынга доктаап, оон чаагынын сыртаңнаштары кыйбынайнын, кулааның баштары кыза бергенин чаптай аарак көргеп.

Элээн үр апарган. Сүме айтыр салаазын кожаш кылдыр имнептерге, кыс чиигибиле тура халааш, идинн кеткеш оваа баарынче чүгүре аарак четкеш, мөнгүн дашкага чылдын баштайгы хымызын кутказ. Сүмеге тудары-биле кел чораан. Ындыг ёзулады кылганы таварылга эвес. Кадайны шилип алырда, үүгле оон арнынын чаражын, магабодунун чаазадгын эвес, харын узун-кысказын, шимчээшкинин, тыныжынын оожум, дүргенин база барымдаалаар турган, ол үүлдериниң кайы бирээзи каржы бээр болза, ийи кижинин харылаазы база солушкан болур деп санап турган. Чаңгыс венин ийи чүүү безин дөмей болбас, арын-шырайы, мага-боду дөмей-даа болза, ажы-чаңы, шимчээшкини, эът-дамырынын өзүлдези ангы болур.

Сүме көөп турарга, ол уругнун базымы арай дески эвес, бир буду соңгаар тырылып турар ышкаш болган. Ол ону көрүп-даа эвес, а сагыжы-биле бодап каан. Чүвени ынчаар база билип ап болур. Уруг оон мурнунга дискеттенин олурган, дашказын сунар ужурлуг турда, ол баш удур холун чаңгыпкан. Уруг доктаай дүшкеш, чүвенин ужурун билип кааш, ыглапкаш, өске талаже багайты ыраап чорупкан. Улус аразындан чиизелиг ашак кижи үнүп келгеш, хойнуундан дыргак үштүп эккелгеш, кыстың мурнунче октапкан. Уруг доктаай дүшкеш, ол кижиже хүлүмзүрүп көргеш, өөрээнин болгаш сеткил ханганын чажырбайн, чон аразынга чоргаар көрүкчүлеп туруп алган. (Кысты алыр кижи тыпты хонга бергени ол — **авторнуң тайылбыры**).

Сүме ам өөрле часпас деп шинтирлеп алган. Кыстарның арынларын аргий көөрге, өскелерден бичежек хевирлиг үрүгнүн арны артык чырыткыланын турар болган. Сүмеге таарымчалыг херел ол кыста дүшкен. Дөнмектери ыыгыг кончуг ооп эвес, харын сиреш деп болур, дискеттери дески төгөрик, бажыныы дүгү хадылан сынын ыяжы дег шорбашкаксымаар. характары кызык, кылагар, көрүжү хоюг, дүлгээзиннигзимээр. Сүме салаазын ийи удаа кедүрүп олура соксаан. Кыс ону эскерип кааш, «Амданныг чагны далдааш, ажыг божага таварыштын халак, Сүме» деэн ышкаш, билдиртир-билдиртпес чырыы чырташ кыннырга. Сүме салаазы-биле айтын канын боду безин билбейн барган. Ам көрүп олурарга, ол уругнун базымы дыызыг, бүзүрелдиг, чодалары чоонзумаар, дөнмектери суук, ужазы бедик болгаш борбак, ооргазы чазап каан дег хертеш, эмиглери өйүнде дөстегер болган. Уругнун базымы база-ла баштайгы уруттa дөмейзимээр болган. Амыдыралдың чаагай амданын амзаар дээш хөөн кире берген кыстарның базымы ындыг болурун Сүме ынчан билбес турган. Ынчалзадаа уруг дашканы сунар бетинде хөнзиг кала доктаагаш, «Ам база үеннеи бердин халак, аксын кежинин кусканынна ол!» дээн дег, караан кыннадыр чиеш кыннырга, Сүме холун сунгаш, дашканы алгаш, ишкеш, дедир сунуп берген. Чоп аразында таарыгланының шимээни үнген.

— Че, аъттан — деп, Сүме чугаалаан. — Аалың кайдал?

— Туна тайга бажында, Кара-Дуруг баарында — деп, уруг дораан эвес, а мөнгүн дерилгелиг чыкпак аъдын чедип алгаш, аъттанырының ас мурнуу чарыында сымыраны аарак харыылаан.

Оон турамык чаңы, шелээн болгаш чоргаар байдалы, аскы-дылының допчуузу, иштиндеп чыртыкланын сыстып турар хүлүмзүрүү Сүменин сеткилинге дораан-на таарыы берген.

Уруг шаап чорупкан. Сүме далашпайн, аъдының аксын тырта аарак уругну четтирбейн баар хире ыратпазын бодап, сагыш-сеткилин оожуктуруп алырын бодап чораан. Кижи амытанның бүдүжүнде кавыыргал деп айыылдыг чүве бар, хөлүн эрттир кавыыргаанда, хейде-ле доюлган сеткилинге алыскаш, үнү үнмейн-даа барын болур, кыдыр деэн чүвезин бүлүрүп чадап каап-даа болур. Кавыыргал үезин эрттирип алыры тон чугула. «Денгис-Хөлдү дескиндир төл чажын каапкан кижи болгай мен, ам Туна бажында төл чажар болгандыр мен» деп. Сүме хостуг делгемн-биле боданырын оралдажып чораан. Шөлээн чүвелер бодаарга, кижинин сагыжы таан таптыг ооҗуургаар ийик.

Ам-на Сүме аъдын тепсенгеш, уруттa кара ман-биле четкеш, курлаандан он холу-биле хавыра алгаш, кедургеш, эзеринин башкы чаагынын кырынга бодунче көрүндүр олурту шаап алган. Өөредип каан аът сакпаш. белин чаныдыр чайып чедерге, четкеген херин кылган чымчак дүжүлге чиидиннеинш чораан ышкаш сагыныгырган.

Алдын-оол ДАРЖАА.

(Уланчылыг).

Чарлалдар вюрозу

АРАТ АЖЫЛ-АГЫЙЫЛЫГЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ!

Көдээ ажыл-агый кадрларының билиин бедидер школа биче чергелиг мал эмчилери белеткээн төлевирлиг курстарны ажыткан.

Өөредилгениң эгелээр хүнү — ноябрь 9. Өөренириниң хуусаазы—1,5 ай. Өөредилге дээш төлевир — 2000 рубль.

Школаның адрези: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 1-в. Тел. 6-14-80. Дугаары 6 автобустуң «Мотозавод» деп доктаамы.

ЭМЧИЛЕР ЧАЛАП ТУР БИС

Каа-Хем районуң Бай-Сөөтте улуг улустарның психоневрологтуг интернат-бажыңынга терапевт азы психиатр (пенсионер кижи база ажырбас) эмчилер хереглеттиниң турарын Тыва Республиканың Кадык камгалал министерствозу чарлап тур.

Тайылбыр алыры-биле Кызыл хоорайның Ленин кудумчузунуң 12 дугаар бажыңында Кадык камгалал министерствозунуң кадрлар киллизиниге кээп, азы 3-53-90 телефонче долган болур.

КИНО

ОКТЯБРЬ 10-ДА
«НАЙЫРАЛ»: «Никогда не говори «никогда» (2 серия-лыг) 9.30, 12.20, 15.10, 18.00, «ВИДЕОЗАЛ»: «Убийство в дождь» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.30 шактарда.
«ВОСТОК»: «Кровавый камень» 14.20, 16.20, 18.20, шактарда.

ОКТЯБРЬ 11-ДЕ
«НАЙЫРАЛ»: «Никогда не говори «никогда» (2 серия-лыг) 9.30, 12.20, 15.10, 18.00, «ВИДЕОЗАЛ»: «Три беглеца» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.30 шактарда.
«ВОСТОК»: «Кровавый камень» 14.20, 16.20, 18.20 шактарда.

ОКТЯБРЬ 12-ДЕ
«НАЙЫРАЛ»: «Ярость в клетке» (АКШ) 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 (узаткан), «ВИДЕОЗАЛ»: «Три беглеца» 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 18.40 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская 100 Индекс 667000.

АГАР САНЫ: «Тыва сөдүк» № 363305».

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Соведи болгаш Чаа-аа. «Шын» солунуң редакция коллективи.

Кол редактор Ф. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харыысалаалыг секретарь) А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы) В. М. Сат К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы) Н. С. Эргел.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер түлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылы — 3-45-93.
КИЛДИСТЕР
улус депутаттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлегпур — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш үзүг өөредилгези — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; өөрүг — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үнзурукчулер — 2-27-41, солун келбейн барганда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Солунда парлаттынган материалдарының авторларының болгаш редакцияның гуружу-биле ажуушпейн барып болур. Айыттынган фактылары саннары болгаш өске-даа дыннаныглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 27020 экз. Чагыг № 197.